*मम देवो जगन्नाथो बले तावज्जनार्दनः । भवत्वहमुपेक्ष्यस्ते प्रीतिमानस्तु मे गुरुः ॥ ४७
एतावन्मात्रमप्येवं निन्दितस्त्रिजगद्गुरुः । नावेक्षितं त्वया यस्मात्तस्माच्छापं ददामि ते॥४८
यथा मे शिरसश्छेदादिदं गुरुतरं वचः । त्वयोक्तमच्युताक्षेपि राज्यभ्रष्टस्तथा पत ॥ ४९
यथा च कृष्णान्न परं परित्राणं भवार्णवे । तथाऽचिरेण पश्येयं भवन्तं राज्यविच्युतम् ॥ ५०

शौनक उवाच—

इति दैत्यपतिः श्रुत्वा गुरोर्वचनमप्रियम् । प्रसादयामास गुरुं प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥ ५१

बलिरुवाच—

प्रसीद तात मा कोपं कुरु मोहहते मयि । बलावलेपमत्तेन मयैतद्वाक्यमीरितम् ॥ ५२
मोहोपहतविज्ञानः पापोऽहं दितिजोत्तम । यच्छप्तोऽस्मि दुराचारस्तत्साधु भवता कृतम् ॥
राज्यभ्रंशं वसुभ्रंशं संप्राप्स्यामीति न त्वहम् । विषण्णोऽस्मि यथा तात तवैवाविनये कृते५४
त्रैलोक्यराज्यमैश्वर्यमन्यद्वा नाति दुर्लभम् । संसारे दुर्लभास्ते तु गुरवो ये भवाद्विधाः ॥ ५५
तत्प्रसीद न मे कोपं कर्तुमर्हसि दैत्यप । त्वत्कोपदृष्ट्या ताताहं परितप्ये न शापतः ॥ ५६

प्रह्लाद उवाच—

वत्स कोपेन मोहो मे जनितस्तेन ते मया । शापो दत्तो विवेकश्च मोहेनापहृतो मम ॥ ५७
यदि मोहेन मे ज्ञानं नाऽऽक्षिप्तं स्यान्महासुर । तत्कथं सर्वगं जानन्हरिं किंचिच्छपाम्यहम् ॥
योऽयं शापो मया दत्तो भवतोऽसुरपुंगव । भाव्यमेतेन नूनं ते तस्मान्मा त्वं विषीद वै ॥ ५९
अद्यप्रभृति देवेशे भगवत्यच्युते हरौ । भवेथा भक्तिमानीशे स ते त्राता भविष्यति ॥ ६०
शापं प्राप्याथ मां वीर संस्मरेथाः स्मृतस्त्वया । यथा तथा यतिष्येऽहं श्रेयसा योज्यसे यथा
एवमुक्त्वा स दैत्येन्द्रं विरराम महामतिः । अजायत स गोविन्दो भगवान्वामनाकृतिः ॥६२
अवतीर्णे जगन्नाथे तस्मिन्सर्वामरेश्वरे । देवाश्च मुमुचुर्दुःखं देवमाताऽदितिस्तथा ॥ ६३
ववुर्वाताः सुखस्पर्शा विरजस्कमभून्नभः । धर्मे च सर्वभूतानां तदा मतिरजायत ॥ ६४
नोद्वेगश्चाप्यभूत्तत्र[3] मनुजेन्द्रासुरेष्वपि । तदादि सर्वभूतानां भूम्यम्बरदिवौकसाम् ॥ ६५
तं जातमात्रं भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः । जातकर्मादिकं कृत्वा कृष्णं दृष्ट्वा च पार्थिव
तुष्टाव देवदेवेशमृषीणां चैव शृण्वताम् ॥ ६६

ब्रह्मोवाच—

जयाऽऽद्येश जयाजेय[4] जय सर्वात्मकात्मक । जय जन्मजरापेत जयानन्त जयाच्युत ॥६७
जयाजित जयामेय जयाव्यक्तस्थिते जय । परमार्थार्थ सर्वज्ञ ज्ञानज्ञेयाऽऽत्मनिःसृत[5] ॥ ६८
जयाशेषजगत्साक्षिञ्जगत्कर्तर्जगद्गुरो । जगतोऽस्यन्तकृद्देव[6] स्थितिं पालयितुं जय ॥ ६९
जय शेष जयाशेष जयाखिलहृदिस्थित । जयादिमध्यान्त जय सर्वज्ञाननिधे जय ॥ ७०
मुमुक्षुभिरनिर्देश्य स्वयंदृष्ट जयेश्वर । योगिनां मुक्तिफलद दमादिगुणभूषण ॥ ७१
जयातिसूक्ष्म दुर्ज्ञेय जय स्थूल जगन्मय । जय स्थूलातिसूक्ष्म त्वं जयातीन्द्रिय सेन्द्रिय॥

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो घ. ङ. पुस्तकयोः—मा देवा मा जगन्नाथो बले मा वा जनार्दन इति ।

१ ङ. °वैराजानं द्वारकं च श्रपा° । २ क. योज्यते । ३ घ. 'भूद्देहे मनुजानां नरेश्वर । तं' । ४ ङ. °याज्ञेय ज° । ५ ङ. °त्मनिश्चय । ज° । ६ क. °ऽस्य जयान्ते च स्थि° ।

जय स्वमायायोगस्थ शेषभोगशयाक्षर । जयैकदंष्ट्राप्रान्ताग्रसमुद्धृतवसुंधर ॥ ७३
नृकेसरिञ्ञयारातिवक्षःस्थलविदारण । सांप्रतं जय विश्वात्मञ्जय वामन केशव ॥ ७४
निजमायापटच्छन्न जगन्मूर्ते जनार्दन । जयाचिन्त्य जयानेकस्वरूपैकविध प्रभो ॥ ७५
वर्धस्व वर्धिताशेषविकारप्रकृते हरे । त्वय्येषा जगतामीशे संस्थिता धर्मपद्धतिः ॥ ७६
न त्वामहं न चेशानो नेन्द्राद्यास्त्रिदशा हरे । न ज्ञातुमीशा मुनयः सनकाद्या न योगिनः
त्वन्मायापटसंवीतो जगत्यत्र जगत्पते । कस्त्वां वेत्स्यति सर्वेश त्वत्प्रसादं विना नरः ॥
त्वमेवाऽऽराधितो येन प्रसादसुमुखप्रभो । स एव केवलो देव वेत्ति त्वां नेतरे जनाः ॥ ७९
नन्दीश्वरेश्वरेशान प्रभो वर्धस्व वामन । प्रभवायास्य विश्वस्य विश्वात्मन्पृथुलोचन ॥ ८०

शौनक उवाच—

एवं स्तुतो हृषीकेशः स तदा वामनाकृतिः । प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचाब्जसमुद्भवम् ॥
स्तुतोऽहं भवता पूर्वमिन्द्राद्यैः कश्यपेन च । मया च वः प्रतिज्ञातमिन्द्रस्य भुवनत्रयम् ॥]
भूयश्चाहं स्तुतोऽदित्या तस्याश्चापि प्रतिश्रुतम् । यथा शक्राय दास्यामि त्रैलोक्यं हतकण्टकम्
सोऽहं तथा करिष्यामि [2]यथेन्द्रो जगतः पतिः । भविष्यति सहस्राक्षः सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥
ततः कृष्णाजिनं ब्रह्मा हृषीकेशाय दत्तवान् । यज्ञोपवीतं भगवान्ददौ तस्मै बृहस्पतिः ॥
आषाढमददाद्दण्डं मरीचिर्ब्रह्मणः सुतः । कमण्डलुं वसिष्ठश्च कौशं वेदमथाङ्गिराः ॥ ८६
अक्षसूत्रं च पुलहः पुलस्त्यः सितवाससी । उपतस्थुश्च तं वेदाः प्रणवस्वरभूषणाः ॥
शास्त्राण्यशेषाणि तथा सांख्ययोगोक्तयश्च याः ॥ ८७
स वामनो जटी दण्डी छत्री धृतकमण्डलुः । सर्वदेवमयो भूप बलेरध्वरमभ्यगात् ॥ ८८
यत्र यत्र पदं भूयो भूभागे वामनो ददौ । ददाति भूमिर्विवरं तत्र तत्रातिपीडिता ॥ ८९
स वामनो जडगतिर्मृदु गच्छन्सपर्वताम् । साब्धिद्वीपवतीं सर्वां चालयामास मेदिनीम् ॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वामनप्रादुर्भावे वामनोत्पत्तिर्नाम पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२२९४ ॥

अथ षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

सपर्वतवनामुर्वीं दृष्ट्वा [3]संक्षोभितां बलिः । पप्रच्छोशनसं [4]शुद्धं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १
आचार्य क्षोभमायाता साब्धिभूभृद्वना मही । कस्माच्च नाऽऽसुरान्भागान्प्रतिगृह्णन्ति वह्नयः
इति पृष्टोऽथ बलिना काव्यो वेदविदां वरः । उवाच दैत्याधिपतिं चिरं ध्यात्वा महामतिः ॥ ३
अवतीर्णो जगद्योनिः कश्यपस्य गृहे हरिः । वामनेनेह रूपेण जगदात्मा सनातनः ॥ ४
स एष यज्ञमायाति तव दानवपुंगव । तत्पादन्यासविक्षोभादियं प्रचलिता मही ॥
कम्पन्ते गिरयश्चामी क्षुभितो मकरालयः ॥ ५
नैनं भूतपतिं भूमिः समर्था वोढुमीश्वरम् । सदेवासुरगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनरा ॥ ६

---

१ ङ. °तानेकवि° । २ क. ख. महेन्द्रो । ३ ङ. च. संक्षुभितां । ४ ख. ग. घ. शुक्रं । ५ घ. °हामुनिः अ° । ६ ग. ङ. °सपन्नगा । अ°

अनेनैव धृता भूमिरापोऽग्निः पवनो नभः । धारयत्यखिलान्देवो मन्वादींश्च महासुर[1] ॥ ७
इयमेव जगद्धेतोर्माया कृष्णस्य गह्वरी । धार्यधारकभावेन यया संपीडितं जगत् ॥ ८
तत्संनिधानादसुरा भागार्हा नासुरोत्तम । भुञ्जते नाऽऽसुरान्भागानमी तेनैव चाग्नयः ॥ ९

बलिरुवाच—

धन्योऽहं कृतपुण्यश्च यन्मे यज्ञपतिः स्वयम् । यज्ञमभ्यागतो ब्रह्मन्मत्तः कोऽन्योऽधिकः पुमान्[2] ॥ १०
यं योगिनः[3] सदा युक्ताः परमात्मानमव्ययम् । द्रष्टुमिच्छन्ति देवेशं स मेऽध्वरमुपैष्यति ॥ ११
होता भागप्रदोऽयं च यमुद्गाता च गायति । तमध्वरेश्वरं विष्णुं मत्तः कोऽन्य उपैष्यति ॥ १२
सर्वेश्वरेश्वरे कृष्णे मदध्वरमुपागते । यन्मया काव्य कर्तव्यं तन्ममाऽऽदेष्टुमर्हसि ॥ १३

शुक्र उवाच—

यज्ञभागभुजो देवा वेदप्रामाण्यतोऽसुर । त्वया तु दानवा दैत्या मखभागभुजः कृताः ॥ १४
अयं च देवः सत्त्वस्थः करोति स्थितिपालनम् । विसृष्टेरनु चान्नेन स्वयमत्ति प्रजाः प्रभुः ॥
त्वत्कृते भविता नूनं देवो विष्णुः स्थितौ स्थितः । विदित्वैतन्महाभाग कुरु यत्नमनागतम् ॥
त्वया हि दैत्याधिपते स्वल्पकेऽपि हि वस्तुनि । प्रतिज्ञा न हि वोढव्या वाच्यं साम वृथाफलम्
नालं दातुमहं देव दैत्य वाच्यं त्वया वचः । कृष्णस्य देवभूत्यर्थं प्रवृत्तस्य महासुर ॥ १८

बलिरुवाच—

ब्रह्मन्कथमहं ब्रूयामन्येनापि हि याचितः । नास्तीति किमु देवेन संसाराघौघहारिणा ॥ १९
व्रतोपवासैर्विविधैः प्रतिसंग्राह्यते हरिः । स चेद्वक्ष्यति देहीति गोविन्दः किमतोऽधिकम् ॥ २०
यदर्थमुपहाराढ्यास्तपःशौचगुणान्वितैः । यज्ञाः क्रियन्ते देवेशः स मां देहीति वक्ष्यति ॥ २१
तत्साधु सुकृतं कर्म तपः सुचरितं मम । यन्मया दत्तमीशेशः स्वयमादास्यते हरिः ॥ २२
नास्ति नास्तीत्यहं वक्ष्ये तमभ्यागतमीश्वरम् । यदि वञ्चामि तं प्राप्तं वृथा तज्जन्मनः फलम् ॥
यज्ञेऽस्मिन्यदि[11] यज्ञेशो याचते मां जनार्दनः । निजमूर्धानमप्यत्र तद्दास्याम्यविचारितम् ॥ २४
नास्तीति यन्मया नोक्तमन्येषामपि याचताम् । वक्ष्यामि कथमायाते तदनभ्यस्तमच्युते ॥ २५
श्लाघ्य एव हि वीराणां दानादापत्समागमः । नाबाधकारि यद्दानं तदङ्गलवत्स्मृतम्[13] ॥ २६
मद्राज्ये नासुखी[14] कश्चिन्न दरिद्रो न चाऽऽतुरः । नाभूषितो न चोद्विग्नो न[15] स्रगादिविवर्जितः ॥
हृष्टस्तुष्टः सुगन्धिश्च तृप्तः सर्वसुखान्वितः । जनः सर्वो महाभाग किमुताहं सदा सुखी ॥ २८
एतद्विशिष्टपात्रोऽयं[16] दानबीजफलं मम । विदितं भृगुशार्दूल मयैतत्त्वत्प्रसादतः ॥ २९
एतद्विजानतो दानबीजं पतति चेद्गुरो । जनार्दनमहापात्रे किं न प्राप्तं ततो मया ॥ ३०
मत्तो दानमवाप्येशो यदि पुष्णाति देवताः । उपभोगाद्दशगुणं दानं श्लाघ्यतमं[17] मम ॥ ३१

---

१ ग. घ. महासुरान् । ङ. च महासुरः । २ ङ. कोऽप्यऽधिको भवेत् । यं । च. कोऽभ्यधि° । ३ ग. घ. ङ सदोयुक्ताः । ४ ग. घ. चान्ते च स्व° । ५ घ. त्वयाऽनुरन्वी भविता नूनं वि° । ङ. च. त्वयाऽनुबन्धी भविता नूनं वि° । ६ ग. यत्नं मनोग° । ७ ग. °ज्ञानाधिसोढ° । ङ. च. °ज्ञानाधिवो° । ८ ग. घ °विधैर्यः प्रतिग्रा° । ९ ङ. °मभ्याग° । १० च. °म् । वञ्चयेद्यदि मां प्राप्तं तदा मे जन्म° । ११ क. ख. यदा । १२ ग. °मः । नो वाच्यका° । १३ ग. च. °दङ्गमलवत्कथम् । म° । घ. °दङ्गमल° । १४ ङ. °श्चिन्नातुरो नैव याचकः । ना° । १५ ग. न शमादि° । १६ च. °द्विसृष्टमात्रं यद्दानबीजं महाफलम् । वि° । १७ ग. ङ. °तरं मम ।

मत्प्रसादपरो नूनं यज्ञेनाऽऽराधितो हरिः। तेनाभ्येति न संदेहो दर्शनादुपकारकृत् ॥ ३२
अथ कोपेन चाभ्येति देवभागोपरोधिनम्। मां निहन्तुमनाश्चैव वधः श्लाघ्यतरोऽच्युतात् ॥
तन्मयं सर्वमेवेदं नाप्राप्यं यस्य विद्यते। स मां याचितुमभ्येति नानुग्रहमृते हरिः ॥ ३४
यः सृजत्यात्मभूः सर्वं चेतसैव च संहरेत्। स मां हन्तुं हृषीकेशः कथं यत्नं करिष्यति ॥ ३५
एतद्विदित्वा न गुरो दानविघ्नकरेण मे। त्वया भाव्यं जगन्नाथे गोविन्दे समुपस्थिते ॥ ३६

शौनक उवाच—

इत्येवं वदतस्तस्य संप्राप्तः स जगत्पतिः। सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो मायावामनरूपधृक् ॥ ३७
तं दृष्ट्वा यज्ञवाटान्तः प्रविष्टमसुराः प्रभुम्। जग्मुः सभासदः क्षोभं तेजसा तस्य निष्प्रभाः ॥
जेपुश्च मुनयस्तत्र ये समेता महाध्वरे। बलिश्चैवाखिलं जन्म मेने सफलमात्मनः ॥ ३९
ततः संक्षोभमापन्नो न कश्चित्किंचिदुक्तवान्। प्रत्येकं देवदेवेशं पूजयामास चेतसा ॥ ४०
अथासुरपतिं प्रह्वं दृष्ट्वा मुनिवरांश्च तान्। देवदेवपतिः साक्षी विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ ४१
तुष्टाव यज्ञवह्निं च यजमानमथर्त्विजः। यज्ञकर्माधिकारस्थान्सदस्यान्द्रव्यसंपदः ॥ ४२
ततः प्रसन्नमखिलं वामनं प्रति तत्क्षणात्। यज्ञवाटस्थितं वीरः साधु साध्वित्युदीरयन् ॥
स चार्घमादाय बलिः प्रोद्भूतपुलकस्तदा। पूजयामास गोविन्दं प्राह चेदं महासुरः॥४४

बलिरुवाच—

सुवर्णरत्नसंघातं गजाश्वममितं तथा। स्त्रियो वस्त्राण्यलंकारांस्तथा ग्रामांश्च पुष्कलान् ॥
सर्वस्वं सकलामुर्वीं भवतो वा यदीप्सितम्। तद्ददामि वृणुष्व त्वं येनार्थी वामनः प्रियः ॥

शौनक उवाच—

इत्युक्तो दैत्यपतिना प्रीतिगर्भान्वितं वचः। प्राह सस्मितगम्भीरं भगवान्वामनाकृतिः ॥ ४७

वामन उवाच—

ममाग्निशरणार्थाय देहि राजन्पदत्रयम्। सुवर्णग्रामरत्नानि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ४८

बलिरुवाच—

त्रिभिः प्रयोजनं किं ते पादैः पदवतां वर। शतं शतसहस्राणां पदानां मार्गतां भवान् ॥ ४९

वामन उवाच—

*धर्मबुद्ध्या दैत्यपते कृतकृत्योऽस्मि तावता। अन्येषामर्थिनां वित्तमीहितं दास्यते भवान्

+शौनक उवाच—

एतच्छ्रुत्वा तु गदितं वामनस्य महात्मनः। ददौ तस्मै महाबाहुर्वामनाय पदत्रयम् ॥ ५१
पाणौ तु पतिते तोये वामनोऽभूदवामनः। सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास तत्क्षणात् ॥ ५२

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. पुस्तके—एतावतैव दैत्येन्द्र कृतकृत्योऽस्मि मार्गताम्। + एतन्न विद्यते क. व्यतिरिक्तपुस्तकेषु।

१ घ. ङ. °मतोऽपि स्याद्वधः। २ ग. °रिः सृजत्यात्मेच्छया स°। ३ घ. °सैवोपहन्ति यः। स। ४ ग. °थं स्वयमुपेत्य। ५ ग. त्वा र्नं वै दानधर्मपरेण च। त्व°। ६ क. च. साक्षाद्विष्णु°। ७ ग. °श्वरथसंहतिः। स्त्रि°। ८ च. °कारान्गाश्च प्रा°। ९ ग. °न्। राज्यं सकलमेवास्तु शुभं वा वो य°। १० ग. °तिमानच्युतस्ततः। प्रा°। ११ घ. °नः। वाचयामास तत्तस्मै वाम°।

चन्द्रसूर्यौ च नयने द्यौर्मूर्धा चरणौ क्षितिः। पादाङ्गुल्यः पिशाचास्तु हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः॥
विश्वे देवाश्च जानुस्था जङ्घे साध्याः सुरोत्तमाः। यक्षा नखेषु संभूता रेखाश्चाप्सरसस्तथा
दृष्टी ऋक्षाण्यशेषाणि केशाः सूर्यांशवः प्रभोः। तारका रोमकूपाणि रोमाणि च महर्षयः॥
बाहवो विदिशस्तस्य दिशः श्रोत्रे महात्मनः। अश्विनौ श्रवणे तस्य नासा वायुर्महात्मनः॥
प्रसादश्चन्द्रमा देवो मनो धर्मः समाश्रितः। सत्यं तस्याभवद्वाणी जिह्वा देवी सरस्वती ॥
ग्रीवाऽदितिर्देवमाता विद्यास्तद्वलयस्तथा। स्वर्गद्वारमभून्मैत्रं त्वष्टा पूषा च वै भ्रुवौ॥ ५८
मुखं वैश्वानरश्चास्य वृषणौ तु प्रजापतिः। हृदयं च परं ब्रह्म पुंस्त्वं वै कश्यपो मुनिः॥ ५९
पृष्ठेऽस्य वसवो देवा मरुतः सर्वसंधिषु। सर्वसूक्तानि दशना ज्योतींषि विमलप्रभाः॥ ६०
वक्षःस्थले महादेवो धैर्ये चास्य महार्णवाः। उदरे चास्य गन्धर्वाः संभूताश्च महाबलाः॥
लक्ष्मीर्मेधा धृतिः कान्तिः सर्वविद्याश्च वै कटिः। सर्वज्योतींषि जानीहि तस्य तत्परमं महः॥
तस्य देवाधिदेवस्य तेजः प्रोद्भूतमुत्तमम्। स्तनौ कुक्षी च वेदाश्च उदरं च महामखाः॥
इष्टयः पशुबन्धाश्च द्विजानां चेष्टितानि च। तस्य देवमयं रूपं दृष्ट्वा विष्णोर्महाबलाः॥ ६४
उपासर्पन्त दैत्येन्द्राः पतङ्गा इव पावकम्। प्रमथ्य सर्वानसुरान्पादहस्ततलैर्विभुः ॥ ६५
कृत्वा रूपं महाकायं जहाराऽऽशु स मेदिनीम्। तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे॥
नाभौ विक्रममाणस्य सक्थिदेशस्थितावुभौ। परं विक्रमतस्तस्य जानुमूले प्रभाकरौ॥ ६७
विष्णोरास्तां महीपाल देवपालनकर्मणि। जित्वा लोकत्रयं कृत्स्नं हत्वा चासुरपुंगवान्
पुरंदराय त्रैलोक्यं ददौ विष्णुरुरुक्रमः। सुतलं नाम पातालमधस्ताद्वसुधातलात्॥ ६९
बलेर्दत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना। अथ दैत्येश्वरं प्राह विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः॥ ७०

श्रीभगवानुवाच—

यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया। कल्पप्रमाणं तस्मात्ते भविष्यत्यायुरुत्तमम्॥
वैवस्वते तथाऽतीते बले मन्वन्तरे ह्यथ। सावर्णिके तु संप्राप्ते भवानिन्द्रो भविष्यति॥ ७२
सांप्रतं देवराजाय त्रैलोक्यं सकलं मया। दत्तं चतुर्युगाणां च साधिका ह्येकसप्ततिः॥ ७३
नियन्तव्या मया सर्वे ये तस्य परिपन्थिनः। तेनाहं परया भक्त्या पूर्वमाराधितो बले ॥
सुतलं नाम पातालं त्वमासाद्य मनोरमम्। वसासुर ममाऽऽदेशं यथावत्परिपालयन्॥ ७५
तत्र दिव्यवनोपेते प्रासादशतसंकुले। प्रोत्फुल्लपद्मसरसि स्रवच्छुद्धसरिद्वरे॥ ७६
सुगन्धिधूपस्रग्वस्त्रवराभरणभूषितः। स्रक्चन्दनादिमुदितो गेयनृत्यमनोरमे॥ ७७
पानान्नभोगान्विविधानुपभुङ्क्ष्व महासुर। ममाऽऽज्ञया कालमिमं तिष्ठ स्त्रीशतसंवृतः॥
यावत्सुरैश्च विप्रैश्च न विरोधं करिष्यसि। तावदेतान्महाभोगानवाप्स्यसि महासुर॥ ७९
यदा च देवविप्राणां विरोधं त्वं करिष्यसि। बन्धिष्यन्ति तदा पाशा वारुणास्त्वामसंशयम्॥
एतद्विदित्वा भवता मयाऽऽज्ञप्तमशेषतः। न विरोधः सुरैः कार्यो विप्रैर्वा दैत्यसत्तम॥ ८१

शौनक उवाच—

इत्येवमुक्तो देवेन विष्णुना प्रभविष्णुना। बलिः प्राह महाराज प्रणिपत्य मुदा युतः॥

---

१ ग. दृष्टिर्द्वग्याण्य°। घ. दृष्टिर्धिष्ण्यान्यशे°। २ ग. घ. °श्च° ओष्ठौ चास्य म°। ३ क. ख. °नां वीक्षिता°। ४ ङ. निहन्त°। ५ क. ख. °ष्ठ त्वं सततं वृ°।

बलिरुवाच—

तत्राऽऽसतो मे पाताले भगवन्भवदाज्ञया । किं भविष्यत्युपादानमुपभोगोपपादकम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

दानान्यविधिदत्तानि श्राद्धान्यश्रोत्रियाणि च । हुतान्यश्रद्धया यानि तानि दास्यन्ति ते फलम् ॥ ८४

अदक्षिणास्तथा यज्ञाः क्रियाश्चाविधिना कृताः । फलानि तव दास्यन्ति अधीतान्यव्रतानि च ॥ ८५

शौनक उवाच—

बलेर्वरमिमं दत्त्वा शक्राय त्रिदिवं तथा । व्यापिना तेन रूपेण जगामादर्शनं हरिः ॥ ८६

प्रशशास यथापूर्वमिन्द्रस्त्रैलोक्यपूजितः । सिषेवे चं परान्कामान्बलिः पातालसंस्थितः ॥

[*इहैव देवदेवेन बद्धोऽसौ दानवोत्तमः । देवानां कार्यकरणे भूयोऽपि जगति स्थितः ॥

संबन्धी ते महाभाग द्वारकायां व्यवस्थितः । दानवानां विनाशाय भारावतरणाय च ॥

यतो यदुकुले कृष्णो भवतः शत्रुनिग्रहे । सहायभूतः सारथ्यं करिष्यति बलानुजः ॥ ९०

एतत्सर्वं समाख्यातं वामनस्य च धीमतः । अवतारं महावीर श्रोतुमिच्छोस्तवार्जुन ॥ ९१

अर्जुन उवाच—

श्रुतवानिह ते पृष्टं माहात्म्यं केशवस्य च । गङ्गाद्वारमितो यास्याम्यनुज्ञां देहि मे विभो

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा ययौ पार्थो नैमिषं शौनको गतः] । इत्येतद्देवदेवस्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् वामनस्य पठेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

बलिप्रह्लादसंवादं मन्त्रितं बलिशुक्रयोः । बलेर्विष्णोश्च कथितं यः स्मरिष्यति मानवः ॥

नाऽऽधयो व्याधयस्तस्य न च मोहाकुलं मनः । भविष्यति द्विजश्रेष्ठाः पुंसस्तस्य कदाचन ॥

च्युतराज्यो निजं राज्यमिष्टाप्तिं च वियोगवान् । अवाप्नोति महाभागो नरः श्रुत्वा कथामिमाम् ॥ ९६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वामनप्रादुर्भावो नाम षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२३९० ॥

अथ सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच—

प्रादुर्भावान्पुराणेषु विष्णोरमिततेजसः । सतां कथयतां विप्र वाराह इति नः श्रुतम् ॥ १

जाने न तस्य चरितं न विधिं न च विस्तरम् । न कर्म गुणसंस्थानं न चाप्यन्तं मनीषिणः ॥ २

किमात्मको वराहोऽसौ किंमूर्तिः कास्य देवता । किंप्रमाणः किंप्रभावः किंवा तेन पुरा कृतम्

एतन्मे शंस तत्त्वेन वाराहं श्रुतिविस्तरम् । यथाहं च समेतानां द्विजातीनां विशेषतः ॥ ४

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. ङ. पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ ग. च. °क्यमूर्जितः । २ ङ. च. च वरा° । ३ क. संख्यानं । ४ ग. च. °सौ का मू° । ५ च. महात्मनाम् ।

शौनक उवाच—

एतत्ते कथयिष्यामि पुराणं ब्रह्मसंमितम् । महावराहचरितं कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥ ५
यथा नारायणो राजन्वाराहं वपुरास्थितः । दंष्ट्रया गां समुद्रस्थामुज्जहारारिमर्दनः ॥ ६
छन्दोगीर्भिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतैः[1] । मनःप्रसन्नतां कृत्वा निबोध विजयाधुना ॥ ७
इदं पुराणं परमं पण्यं वेदैश्च संमितम् । नानाश्रुतिसमायुक्तं नास्तिकाय न कीर्तयेत् ॥ ८
पुराणं वेदमखिलं सांख्यं योगं च वेद यः । कात्स्न्र्येन विधिना प्रोक्तं[2] सोऽस्यार्थं वेदयिष्यति
विश्वे देवास्तथा साध्या रुद्रादित्यास्तथाऽश्विनौ । प्रजानां पतयश्चैव सप्त चैव महर्षयः ॥ १०
मनःसंकल्पजाश्चैव पूर्वजा ऋषयस्तथा । वसवो मरुतश्चैव गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ ११
दैत्याः पिशाचा नागाश्च भूतानि विविधानि च । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा म्लेच्छाश्च ये भुवि ॥ १२
चतुष्पदानि सर्वाणि[3] तिर्यग्योनिशतानि च । जङ्गमानि च सत्त्वानि यच्चान्यज्जीवसंज्ञितम् ॥
पूर्णे युगसहस्रे तु ब्राह्मेऽहनि तथागते । निर्वाणे सर्वभूतानां सर्वोत्पातसमुद्भवे ॥ १४
हिरण्यरेतास्त्रिशिखस्ततो भूत्वा वृषाकपिः । शिखाभिर्विधमल्लोँकानशोषयत वह्निना ॥ १५
दह्यमानास्ततस्तस्य तेजोराशिभिरुद्धतैः । विवर्णवर्णा दग्धाङ्गा हतार्चिष्मद्भिराननैः ॥ १६
साङ्गोपनिषदो वेदा इतिहासपुरोगमाः । सर्वविद्याः क्रियाश्चैव सर्वधर्मपरायणाः ॥ १७
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा प्रभवं विश्वतोमुखम् । सर्वदेवगणाश्चैव त्रयस्त्रिंशत्तु कोटयः ॥ १८
तस्मिन्नहनि संप्राप्ते[4] तं हंसं[5] महदक्षरम् । प्रविशन्ति महात्मानं हरिं नारायणं[6] प्रभुम् ॥ १९
तेषां भूयः प्रवृत्तानां निधनोत्पत्तिरुच्यते । यथा सूर्यस्य सततमुदयास्तमने इह ॥ २०
पूर्णे युगसहस्रान्ते कल्पो निःशेष उच्यते । यस्मिञ्जीवकृतं सर्वं निःशेषं समतिष्ठत[7] ॥ २२
संहृत्य लोकानखिलान्सदेवासुरमानुषान् । कृत्वा सुसंस्थां भगवानास्त एको जगद्गुरुः ॥ २१
स स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पान्तेषु पुनः पुनः । अव्ययः शाश्वतो देवो यस्य सर्वमिदं जगत् ॥ २३
नष्टार्ककिरणे लोके चन्द्रग्रहविवर्जिते । त्यक्तधूमाग्निपवने क्षीणयज्ञवषट्क्रिये ॥ २४
अपक्षिगणसंपाते सर्वप्राणिहरे पथि । अमर्यादाकुले रौद्रे सर्वतस्तमसाऽऽवृते ॥ २५
अदृश्ये सर्वलोकेऽस्मिन्नभावे सर्वकर्मणाम् । प्रशान्ते सर्वसंपाते नष्टे वैरपरिग्रहे ॥ २६
गते स्वभावसंस्थाने लोके नारायणात्मके । परमेष्ठी हृषीकेशः शयनायोपचक्रमे ॥ २७
पीतवासा लोहिताक्षः कृष्णो जीमूतसंनिभः । शिखासहस्रविकचजटाभारं समुद्वहन् ॥ २८
श्रीवत्सलक्षणधरं रक्तचन्दनभूषितम् । वक्षो बिभ्रन्महाबाहुः स विद्युदिव तोयदः ॥ २९
पुण्डरीकसहस्रेण स्रगस्य शुशुभे शुभा । पत्नी चास्य स्वयं लक्ष्मीर्देहमावृत्य तिष्ठति ॥ ३०
ततः स्वपिति शान्तात्मा सर्वलोकशुभावहः । किमप्यमितयोगात्मा निद्रायोगमुपागतः ॥
ततो युगसहस्रे तु पूर्णे स पुरुषोत्तमः । स्वयमेव विभुर्भूत्वा बुध्यते विबुधाधिपः ॥ ३२
ततश्चिन्तयते भूयः सृष्टिं लोकस्य लोककृत् । नरान्देवगणांश्चैव पारमेष्ठ्येन कर्मणा ॥

---

१ ग. °तः । शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा । ङ. °तः । शुचिः प्रसन्नवाग्भूत्वा । २ क. ख. °क्तं सौख्यार्थं वै वादिष्य° । ३ ग. ङ. सत्त्वानि । ४ च °से हंसं व्यापकमव्ययम् । प्र° । ५ ङ. हंसमजमव्ययम् । प्र° । ६ च. °नोऽविह । ७ ङ. प्रतितिष्ठति ।

ततः संचिन्तयन्कार्यं देवेषु समितिंजयः । संभवं सर्वलोकस्य विदधाति सतां गतिः॥ ३४
कर्ता चैव विकर्ता च संहर्ता वै प्रजापतिः । नारायणः परं सत्यं नारायणः परं पदम्॥३५
नारायणः परो यज्ञो नारायणः परा गतिः । स स्वयंभूरिति ज्ञेयः स स्रष्टा भुवनाधिपः॥
स सर्वमिति विज्ञेयो ह्येष यज्ञः प्रजापतिः । यद्वेदितव्यस्त्रिदशैस्तदेष परिकीर्त्यते ॥ ३७
यत्तु वेद्यं भगवतो देवा अपि न तद्विदुः । प्रजानां पतयः सर्वे ऋषयश्च सहामरैः ॥ ३८
नास्यान्तमधिगच्छन्ति विचिन्वन्त इति श्रुतिः। यदस्य परमं रूपं न तत्पश्यन्ति देवताः॥
* प्रादुर्भावे तु यद्रूपं तदर्चन्ति दिवौकसः । +दर्शितं यदि तेनैव तदवेक्षन्ति देवताः॥ ४०
यन्न दर्शितवानेष कस्तदन्वेष्टुमीहते । ग्रामणीः सर्वभूतानामग्निमारुतयोर्गतिः ॥ ४१
तेजसस्तपसश्चैव निधानममृतस्य च । चतुराश्रमधर्मेशश्चातुर्होत्रफलाशनः ॥ ४२
चतुःसागरपर्यन्तश्चतुर्युगनिवर्तकः । तदेष संहृत्य जगत्कृत्वा गर्भस्थमात्मनः ॥
मुमोचाण्डं महायोगी धृतं वर्षसहस्रकम् ॥ ४३
सुरासुरद्विजभुजगाप्सरोगणैर्द्रुमौषधिक्षितिधरयक्षगुह्यकैः ।
प्रजापतिः श्रुतिभिरसंकुलं किल तदाऽसृजज्जगदिदमात्मना प्रभुः ॥ ४४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वराहप्रादुर्भावे सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२४३४ ॥

अथाष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच—

जगदण्डमिदं पूर्वमासीद्दिव्यं हिरण्मयम् । प्रजापतेरियं मूर्तिरितीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १
तत्तु वर्षसहस्रान्ते बिभेदोर्ध्वमुखं विभुः । लोकसर्जनहेतोस्तु बिभेदाधोमुखं पुनः ॥ २
भूयोऽष्टधा बिभेदाण्डं विष्णुर्वै लोकजन्मकृत् । चकार जगतश्चात्र विभागं स विभागकृत् ॥
यच्छिद्रमूर्ध्वमाकाशं विवराकृतितां गतम् । विहितं विश्वयोगेन यदधस्तद्रसातलम् ॥ ४
यदण्डमकरोत्पूर्वं देवो लोकचिकीर्षया । तत्र यत्सलिलं स्कन्नं सोऽभवत्काञ्चनो गिरिः॥
शैलैः सहस्रैर्महती मेदिनी विषमाऽभवत् ॥ ६
तैश्च पर्वतजालौघैर्बहुयोजनविस्तृतैः । पीडिता गुरुभिर्देवी व्यथिता मेदिनी तदा ॥ ७
महामते भूरिबलं दिव्यं नारायणात्मकम् । हिरण्मयं समुत्सृज्य तेजो वै जातरूपिणम्॥८
अशक्ता वै धारयितुमधस्तात्प्राविशत्तदा। पीड्यमाना भगवतस्तेजसा तस्य सा क्षितिः॥९
पृथ्वीं विशन्तीं दृष्ट्वा तु तामधो मधुसूदनः। उद्धारार्थं मनश्चक्रे तस्या वै हितकाम्यया॥

* न विद्यतेऽयं श्लोको ग. पुस्तके । + इतः प्रभृति तयोर्गतिरित्यन्तग्रन्थश्च पुस्तके न विद्यते ।

१ ग. घ. च. °यणपरं स° । २ ग. घ. च. °यणपरं प° । ३ ग. घ. ङ. °यणपरो । ४ ग. घ. च. °यणपरा । ५ ग. तत्पश्यन्ति । च. तदिच्छन्ति । ६ क. ख. ग्राम्याणां । ७ च. °लातिगः । च° । ८ क. ख. °लं तदा स वै सृ° । ९ ङ. °त्मनः प्र° । १० क. ख. नृप । घ. च. ततः । ११ ग. घ. °कयोनिकृ° । १२ ग. ग. °गवित् । स° । ङ. विवेकधृक् । १३ ध. ङ. °त्सृष्टं । ते । १४ घ बलरूपिणम् । ङ. जलरूपिणम् । १५ च. °स्तात्प्रविवेश । सा । पी° ।

भगवानुवाच—

मत्तेज एषा वसुधा समासाद्य तपस्विनी। रसातलं प्रविशति पङ्के गौरिव दुर्बला ॥ ११

पृथिव्युवाच—

त्रिविक्रमायामितविक्रमाय महावराहाय सुरोत्तमाय ।

श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ १२

तव देहाज्जगज्जातं पुष्करद्वीपमुत्थितम्। ब्रह्माणमिहलोकानां भूतानां शाश्वतं विदुः ॥१३

तव प्रसादाद्देवोऽयं दिवं भुङ्क्ते पुरंदरः। तव क्रोधाद्धि बलवाञ्जनार्दन जितो बलिः ॥१४

[*धाता विधाता संहर्ता त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। मनुः कृतान्तोऽधिपतिर्ज्वलनः पवनो घनः

वर्णाश्चाऽऽश्रमधर्माश्च सागरास्तरवोऽचलाः। नद्यो धर्मश्च कामश्च यज्ञा यज्ञस्य च क्रियाः

विद्या वेद्यं च सत्त्वं च ह्रीः श्रीः कीर्तिर्धृतिः क्षमा। पुराणं वेदवेदाङ्गं सांख्ययोगौ भवाभवौ

जङ्गमं स्थावरं चैव भविष्यं च भवच्च यत्। सर्वं तच्च त्रिलोकेषु प्रभावोपहितं तव ॥ १८

त्रिदशोदारफलदः स्वर्गस्त्रीचारुपल्लवः। सर्वलोकमनःकान्तः सर्वसत्त्वमनोहरः ॥ १९

विमानानेकविटपस्तोयदाम्बुमधुस्रवः। दिव्यलोकमहास्कन्धः सत्यलोकप्रशाखवान् ॥ २०

सागराकारनिर्यासो रसातलजलाश्रयः। नागेन्द्रपादपोपेतो जन्तुपक्षिनिषेवितः ॥ २१

शीलाचारार्यगन्धस्त्वं सर्वलोकमयो द्रुमः। द्वादशार्कमयद्वीपो रुद्रैकादशपत्तनः ॥ २२

वस्वष्टाचलसंयुक्तस्त्रैलोक्याम्भोमहोदधिः। सिद्धसाध्योर्मिकलिलः सुपर्णानिलसेवितः ॥

दैत्यलोकमहाग्राहो +रक्षोरगझषाकुलः। पितामहमहाधैर्यः स्वर्गस्त्रीरत्नभूषितः ॥ २४

धीश्रीह्रीकान्तिभिर्नित्यं नदीभिरुपशोभितः। कालयोगमहापर्वप्रयागगतिवेगवान् ॥ २५

त्वं स्वयोगमहावीर्यो नारायण महार्णवः। कालो भूत्वा प्रसन्नाभिरद्भिर्ह्लादयसे पुनः ॥

त्वया सृष्टास्त्रयो लोकास्त्वयैव प्रतिसंहृताः। विशन्ति योगिनः सर्वे त्वामेव प्रतियोजिताः

युगे युगे युगान्ताग्निः कालमेघो युगे युगे। [13]मम भारावताराय देव त्वं हि युगे युगे ॥ २८

त्वं हि शुक्लः कृतयुगे त्रेतायां चम्पकप्रभः। द्वापरे रक्तसंकाशः कृष्णः कलियुगे भवान्॥

वैवर्ण्यमभिधत्से त्वं प्राप्तेषु युगसंधिषु। वैवर्ण्यं सर्वधर्माणामुत्पादयसि वेदवित् ॥ ३०

भासि वासि प्रतपासि त्वं च पासि विचेष्टसे[14]। क्रुध्यासि क्षान्तिमायासि त्वं दीपयसि वर्षसि

त्वं हास्यसि न निर्यासि निर्वापयसि जाग्रसि। निःशेषयसि भूतानि कालो भूत्वा युगक्षये

शेषमात्मानमालोक्य विशेषयसि त्वं पुनः। युगान्ताग्न्यवलीढेषु सर्वभूतेषु किंचन ॥ ३३

यातेषु शेषो भवसि तस्माच्छेषोऽसि कीर्तितः। च्यवनोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + अत्र संधिरार्षः ।

---

१ ग. °ग. °द । एतत्तत्र जगद्भूतं पुष्कराद्वीजम° । २ घ. 'ष्कराद्वीजमु' । ङ. च. °ष्कराद्वीजमुच्छ्रित° । ३ ग. घ. ङ. 'दावयवैर्दिवं । ४ च. 'धाद्विनिर्धूताः । सर्वे दैत्या जनार्दन । धा' । ५ क. ख. °वो जलम् । न' । ६ ग. ङ. च. °वः । दैत्यलो° । ७ ग. स्कन्धो मर्त्यलो' । ८ ग. वसवोऽष्टदलोपेतास्त्रै' । ङ. वसवोऽष्टाचलोपेतस्त्रै° । ९ च. 'हो यक्षोरगगणाकु' । १० ङ. 'गसमाकु° ।११ ग. 'प्रयोगग' । ङ. प्रयोगमतिवीर्यवा' । च. 'प्रयोगपतिरेकराट् । अस्य यो°। १२ ग. स्वयोग' । १३ क. ख. महाभा' । १४ ङ. से । क्षुरकान्तिमयोऽसि त्वं प्रदी° । च. 'से । क्रोधशान्तिमयोऽसि त्वं प्रदी' ।

यस्मान्न च्यवसे स्थानात्तस्मात्संकीर्त्यसेऽच्युतः । ब्रह्माणमिन्द्रं च यमं रुद्रं वरुणमेव च॥
निगृह्य हरसे यस्मात्तस्माद्धरिरिहोच्यसे। संतानयासि भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ॥३६
परेण वपुषा देव तस्माच्चासि सनातनः । यस्माद्ब्रह्मादयो देवा मुनयश्चोग्रतेजसः॥ ३७
न तेऽन्तं त्वधिगच्छन्ति तेनानन्तस्त्वमुच्यसे। न क्षीयसे न क्षरसे कल्पकोटिशतैरपि॥ ३८
तस्मात्त्वमक्षरत्वाच्च अक्षरश्च प्रकीर्तितः। विष्टब्धं यत्त्वया सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ३९
जगद्विष्टम्भनाच्चैव विष्णुरेवेति कीर्त्यसे । विष्टभ्य तिष्ठसे नित्यं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
*यक्षगन्धर्वनगरं सुमहद्भूतपन्नगम् । व्याप्तं त्वयैव विशता त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ४१
तस्माद्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा। नारा इत्युच्यते ह्यापो ह्यृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः। युगे युगे प्रनष्टां गां विष्णो विन्दसि तत्त्वतः ॥४३
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा। हृषीकाणीन्द्रियाण्याहुस्तत्त्वज्ञानविशारदाः
ईशिता च त्वमेतेषां हृषीकेशस्तथोच्यसे। वसन्ति त्वयि भूतानि ब्रह्मादीनि युगक्षये ॥ ४५
त्वं वा वससि भूतेषु वासुदेवस्तथोच्यसे। संकर्षयसि भूतानि कल्पे कल्पे पुनः पुनः ॥ ४६
ततः संकर्षणः प्रोक्तस्तत्त्वज्ञानविशारदैः। प्रतिव्यूहेन तिष्ठन्ति सदेवासुरराक्षसाः ॥ ४७
प्रविभुः सर्वधर्माणां प्रद्युम्नस्तेन चोच्यसे। निरोद्धा विद्यते यस्मान्न ते भूतेषु कश्चन ॥ ४८
अनिरुद्धस्ततः प्रोक्तः पूर्वमेव महर्षिभिः। यत्त्वया धार्यते विश्वं त्वया संह्रियते जगत् ॥ ४९
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च। यत्त्वया धार्यते किंचित्तेजसा च बलेन च॥५०
मया हि धार्यते पश्चान्नाधृतं धारये त्वया। न हि तद्विद्यते भूतं त्वया यन्नात्र धार्यते ॥ ५१
त्वमेव कुरुषे देव नारायण युगे युगे। महाभारावतरणं जगतो हितकाम्यया ॥ ५२
तवैव तेजसाऽऽक्रान्तां रसातलतलं गताम्। त्रायस्व मां सुरश्रेष्ठ त्वामेव शरणं गताम् ॥५३
दानवैः पीड्यमानाऽहं राक्षसैश्च दुरात्मभिः। त्वामेव शरणं नित्यमुपयामि सनातनम् ॥५४
तावन्मेऽस्ति भयं देव यावन्न त्वां ककुद्मिनम्। शरणं यामि मनसा शतशोऽप्युपलक्षये॥ ५५
उपमानं न ते शक्ताः कर्तुं सेन्द्रा दिवौकसः। तत्त्वं त्वमेव तद्वेत्सि निरुत्तरमतः परम् ॥ ५६

शौनक उवाच—

ततः प्रीतः स भगवान्पृथिव्यै शार्ङ्गचक्रधृक्। काममस्या यथाकाममभिपूरितवान्हरिः॥५७
अब्रवीच्च महादेवि माधवीयं स्तवोत्तमम्। धारयिष्यति यो मर्त्यो नास्ति तस्य पराभवः५८
लोकान्निष्कल्मषांश्चैव वैष्णवान्प्रतिपत्स्यते। एतदाश्चर्यसर्वस्वं माधवीयं स्तवोत्तमम् ॥५९
अधीतवेदः पुरुषो मुनिः प्रीतमना भवेत्। ६०
मा भैर्धरणि कल्याणि शान्तिं व्रज ममाग्रतः। एष त्वामुचितं स्थानं प्रापयामि मनीषितम् ॥

शौनक उवाच—

ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत्। किं नु रूपमहं कृत्वा उद्धरेयं धरामिमाम् ॥ ६२

---

* न विद्यतेऽयं श्लोको ङ. पुस्तके ।

---

१ क. ख. संमान° । २ क. ख. ग. 'च विष्णुरित्येव कीर्त्यसे । वि° । ३ ङ. सनातन । ४ ङ. °सः । त्वमेव सततं वेत्सि । ५ ङ. °थिव्याः शङ्खच° । ६ ङ. च. °मस्यै य° । ७ ग. °तदैश्वर्य° ।

जलक्रीडारुचिस्तस्माद्वारा[1]हं वपुरास्थितः ।] [2]अधृष्यं सर्वभूतानां वाङ्मयं ब्रह्म सं[3]स्थितम् ॥
शतयोजनविस्तीर्णमुच्छ्रितं द्विगुणं ततः । नीलजीमूतसंकाशं मेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ ६४
गिरिसंहननं भीमं श्वेततीक्ष्णाग्रदंष्ट्रिणम् । विद्युदग्निप्रतीकाशमादित्यसमतेजसम् ॥
*पीनवृत्तायतस्कन्धं दृप्तशार्दूलगामिनम् ॥ ६५
पीनोन्नतकटीदेशं वृषलक्षण[4]पूजितम् । रूपमास्थाय विपुलं वाराहमजितो हरिः ॥ ६६
पृथिव्युद्धरणायैव प्रविवेश रसातलम् । वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः ॥ ६७
अग्निजिह्वो दर्भलोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः । अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ॥ ६८
आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् । सत्यधर्ममयः श्रीमा[5]न्कर्मविक्रमस[6]त्कृतः ॥ ६९
प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्मखाकृतिः[7] । [8]उद्गीथहोमलिङ्गोऽथ बीजौषधिमहाफलः[9] ॥ ७०
[10]वाय्वन्तरात्मा यज्ञास्थिविकृतिः सोमशोणितः । वेदस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यविभाग-
वान् ॥ ७१
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान्[11] ॥ ७२
उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः । नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिष[12]दासनः ॥
छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥ ७३
रसातलतले मग्नां रसातलतलं गताम् । प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राग्रेणोज्जहार ताम् ॥ ७४
ततः स्वस्थानमानीय वराहः पृथिवीधरः । मुमोच पूर्वं मनसा [13]धारितां च वसुंधराम् ॥ ७५
ततो जगाम निर्वाणं मेदिनी तस्य धारणात् । चकार च नमस्कारं तस्मै देवाय शंभवे ॥ ७६
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना । उद्धृता पृथिवी देवी सागराम्बुगता पुरा ॥ ७७
अथोद्धृत्य क्षितिं देवो जगतः स्थापनेच्छया । पृथिवीप्रविभागाय मनश्चक्रेऽम्बुजेक्षणः ७८

रसां ग[14]तामेवमचिन्त्यविक्रमः सुरोत्तमः प्रवरवराहरूपधृक् ।
वृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्रया +समुद्धरद्धरणिमतुल्यपौरुषः ॥ ७९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वराहप्रादुर्भावो नामाष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२५१३ ॥

अथैकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

नारायणस्य माहात्म्यं श्रुत्वा सूत यथाक्रमम् । न तृप्तिर्जायतेऽस्माकमतः पुनरिहोच्यताम् ॥ १

---

* एतदर्धं नास्ति क. ख. पुस्तकयोः । + अत्राडभाव आर्षः ।

---

१ ग. च. 'हं रूपमास्थि° । २ घ. च. अदृश्यं । ३ ङ. संज्ञितम् । ४ ग. °णर्मूर्जित° । ङ. °णलक्षित° । ५ ङ. °मान्सत्यविक्रमसत्क्रियः । प्रा° । ६ क. ख. °सत्क्रमः । प्रा° । ७ ग. °तिः । अङ्गतानो होमलिङ्गो वी° । ८ क. ख. उद्गाथाहो° । ९ ङ. °लः । भावानामन्तरात्मा यो विकृतः सो° । १० ग. वायन्तरात्मा यन्तास्थिविकृतः सो° । घ. वायन्तरात्मा यन्त्रास्थि विकीतः सो° । ११ च. °न् । ततः कर्माष्टिवरकः । १२ ग. °दावृतः । छा° । घ. °दाशनः । १३ ग. घ. धारयित्वा । १४ क. ख. °तामवनिम° ।

कथं देवा गताः पूर्वममरत्वं विचक्षणाः । तपसा कर्मणा वाऽपि प्रसादात्कस्य तेजसा ॥ २

सूत उवाच—

यत्र नारायणो देवो महादेवश्च शूलधृक् । तत्रामरत्वे सर्वेषां सहायौ तत्र तौ स्मृतौ ॥ ३
पुरा देवासुरे युद्धे हताश्च शतशः सुरैः । पुनः संजीवनीं विद्यां प्रयोज्य भृगुनन्दनः ॥ ४
जीवापयति दैत्येन्द्रान्यथा सुप्तोत्थितानिव । तस्य तुष्टेन देवेन शंकरेण महात्मना ॥ ५
मृतसं[1]जीवनी नाम विद्या दत्ता महाप्रभा । तां तु माहेश्वरीं विद्यां महेश्वरमुखोद्गताम् ॥ ६
भार्गवे संस्थितां दृष्ट्वा मुमुदुः[2] सर्वदानवाः । ततोऽमरत्वं दैत्यानां कृतं शुक्रेण धीमता ॥ ७
या नास्ति सर्वलोकानां देवानां यक्षरक्षसाम् । न[3] नागानामृषीणां च न च ब्रह्मेन्द्रविष्णुषु ॥८
तां लब्ध्वा शंकराच्छुक्रः परां निर्वृतिमागतः । ततो दैवासुरो घोरः समरः सुमहानभूत् ॥ ९
तत्र देवैर्हतान्दैत्याञ्छुक्रो विद्याबलेन च । उत्थापयति दैत्येन्द्राँल्लीलयैव विचक्षणः ॥ १०
एवंविधेन शक्रस्तु बृहस्पतिरुदारधीः* । हन्यमानास्ततो देवाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
विषण्णवदनाः सर्वे बभूवुर्विकलेन्द्रियाः । ततस्तेषु विषण्णेषु भगवान्कमलोद्भवः ॥
मेरुपृष्ठे सुरेन्द्राणामिदमाह जगत्पतिः ॥ १२

ब्रह्मोवाच—

देवाः शृणुत मद्वाक्यं तत्तथैव[4] निरूप्यताम् । क्रियतां[5] दानवैः सार्धं सख्यमत्रा[6]भिधायतीम् १३
क्रियताममृतोद्योगो मथ्यतां क्षीरवारिधिः । सहायं वरुणं कृत्वा चक्रपाणिर्विबोध्यताम् १४
मन्थानं मन्दरं कृत्वा शेषनेत्रेण वेष्टितम् । दानवेन्द्रो बलिः स्वामी स्तोककालं निवेश्यताम्
प्रार्थ्यतां कूर्मरूपश्च पाताले विष्णुरव्ययः । प्रार्थ्यतां मन्दरः शैलो मन्थकार्यं[7] प्रवर्त्यताम् ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं देवा जग्मुर्दानवमन्दिरम् । अलं विरोधेन वयं भृत्यास्तव बलेऽधुना ॥ १७
क्रियताममृतोद्योगो व्रियतां शेषनेत्रकम्[8] । त्वया चोत्पादिते दैत्य अमृतेऽमृतमन्थने ॥ १८
भविष्यामोऽमराः सर्वे त्वत्प्रसादान्न संशयः । एवमुक्तस्तदा देवैः परितुष्टः स दानवः ॥ १९
यथा वदत हे देवास्तथा कार्यं मयाऽधुना । शक्तोऽहमेक एवात्र मथितुं क्षीरवारिधिम् ॥ २०
आहरिष्येऽमृतं दिव्यममृतत्वाय वोऽधुना । सुदूरादाश्रयं प्राप्तान्प्रणतानपि वैरिणः ॥ २१
यो न पूजयते भक्त्या प्रेत्य चेह विनश्यति । पालयिष्यामि वः सर्वानधुना स्नेहमास्थितः॥२२
एवमुक्त्वा स दैत्येन्द्रो देवैः सह ययौ तदा । मन्दरं प्रार्थयामास[10] सहायत्वे धराधरम् ॥ २३
मन्था भव त्वमस्माकमधुनाऽमृतमन्थने । सुरासुराणां सर्वेषां महत्कार्यमिदं यतः[11] ॥ २४
तथेति मन्दरः प्राह[12] यद्याधारो भवेन्मम । यत्र स्थित्वा भ्रमिष्यामि मथिष्ये वरुणालयम् ॥
कल्प्यतां नेत्रकार्ये यः शक्तः स्याद्भ्रमणे मम । ततस्तु निर्गतौ देवौ कूर्मशेषौ महाबलौ ॥ २६
विष्णोर्भागौ चतुर्थांशाद्धरण्या धारणे स्थितौ । ऊचतुर्गर्वसंयुक्तं वचनं शेषकच्छपौ ॥ २७

कूर्म उवाच—

त्रैलोक्यधारणेनापि न ग्लानिर्मम जायते । किमु मन्दरकात्क्षुद्राद्गुटिकासंनिभादिह ॥२८

* अनयोरुत्तरक्रियायामन्वयो बोध्यः ।

१ ख. जीविनी । २ क. युयुधुः । ३ ग. न नराणामृ° । ४ ग. घ. °त्तदेव । ५ क. ख. क्षिपतां । ६ क. ख. ग. °मत्र प्रवर्तता° । ७ ग. घ. ङ. च. कार्ये प्र° । ८ ग. त्रकः । त्व° । ९ ख. सखा । १० ङ. च. °र्वेषामिदं कार्यं महोद्यतम् । त° । ११ क. ख. जगत् । १२ ग. ङ. °र्ये च यः शक्तस्तु फणी मम ।

शेष उवाच—

ब्रह्माण्डवेष्टनेनापि ब्रह्माण्डमथनेन वा । न मे ग्लानिर्भवेद्देहे किमु मन्दरवर्तने ॥ २९
तत उत्पाट्य तं शैलं तत्क्षणात्क्षीरसागरे । चिक्षेप लीलया नागः कूर्मश्चाधःस्थितस्तदा ॥ ३०
निराधारं यदा शैलं न शेकुर्देवदानवाः । मन्दरभ्रामणं कर्तुं क्षीरोदमथने तदा ॥ ३१
नारायणनिवासं ते जग्मुर्बलिसमन्विताः । यत्राऽऽस्ते देवदेवेशः स्वयमेव जनार्दनः ॥ ३२
तत्रापश्यन्त तं देवं सितपद्मप्रभं शुभम् । योगनिद्रासुनिरतं पीतवाससमच्युतम् ॥ ३३
हारकेयूरनद्धाङ्गमहिपर्यङ्कसंस्थितम् । पादपद्मेन पद्मायाः स्पृशन्तं नाभिमण्डलम् ॥ ३४
स्वपक्षव्यजनेनाथ वीज्यमानं गरुत्मता । स्तूयमानं समन्ताच्च सिद्धचारणकिंनरैः ॥ ३५
आम्नायैर्मूर्तिमद्भिश्च स्तूयमानं समन्ततः । सव्यबाहूपधानं तं तुष्टुवुर्देवदानवाः ॥
कृताञ्जलिपुटाः सर्वे प्रणताः सर्वतोदिशम् ॥ ३६

देवदानवा ऊचुः—

नमो लोकत्रयाध्यक्ष तेजसा जितभास्कर । नमो विष्णो नमो जिष्णो नमस्ते कैटभार्दन ॥ ३७
नमः सर्गक्रियाकर्त्रे जगत्पालयते नमः । रुद्ररूपाय शर्वाय नमः संहारकारिणे ॥ ३८
नमः शूलायुधाधृष्य नमो दानवघातिने । नमः क्रमत्रयाक्रान्त त्रैलोक्यायामवाय च ॥ ३९
नमः प्रचण्डदैत्येन्द्रकुलकालमहानल । नमो नाभिह्रदोद्भूतपद्मगर्भ महाबल ॥ ४०
पद्मभूत महाभूत कर्त्रे हर्त्रे जगत्प्रिय । जनिता सर्वलोकेश क्रियाकारणकारिणे ॥ ४१
अमरारिविनाशाय महासमरशालिने । लक्ष्मीमुखाब्जमधुप नमः कीर्तिनिवासिने ॥ ४२
अस्माकममरत्वाय ध्रियतां ध्रियतामयम् । मन्दरः सर्वशैलानामयुतायुतविस्तृतः ॥ ४३
अनन्तबलबाहुभ्यामवष्टभ्यैकपाणिना । मथ्यताममृतं देव स्वधास्वाहार्थकामिनाम् ॥ ४४
ततः श्रुत्वा स भगवान्स्तोत्रपूर्वं वचस्तदा । विहाय योगनिद्रां तामुवाच मधुसूदनः ॥ ४५

श्रीभगवानुवाच—

स्वागतं विबुधाः सर्वे किमागमनकारणम् । यस्मात्कार्यादिह प्राप्तास्तद्ब्रूत विगतज्वराः ॥
नारायणेनैवमुक्ताः प्रोचुस्तत्र दिवौकसः । अमरत्वाय देवेश मथ्यमाने महोदधौ ॥ ४७
यथाऽमृतत्वं देवेश तथा नः कुरु माधव । त्वया विना न तच्छक्यमस्माभिः कैटभार्दन ॥ ४८
प्राप्तुं तदमृतं नाथ ततोऽग्रे भव नो विभो । इत्युक्तश्च ततो विष्णुरप्रधृष्योऽरिमर्दनः ॥ ४९
जगाम देवैः सहितो यत्रासौ मन्दराचलः । वेष्टितो भोगिभोगेन धृतश्चामरदानवैः ॥ ५०
विषभीतास्ततो देवा यतः पुच्छं ततः स्थिताः । मुखतो दैत्यसंघास्तु सैंहिकेयपुरःसराः ॥ ५१
सहस्रवदनं चास्य शिरः सव्येन पाणिना । दक्षिणेन बलिर्देहं नागस्याऽऽकृष्टवांस्तथा ॥ ५२
दधारामृतमन्थानं मन्दरं चारुकंदरम् । नारायणः स भगवान्भुजयुग्मद्वयेन तु ॥ ५३
ततो देवासुरैः सर्वैर्जयशब्दपुरःसरम् । दिव्यं वर्षशतं साग्रं मथितः क्षीरसागरः ॥ ५४
ततः श्रान्तास्तु ते सर्वे देवा दैत्यपुरःसराः । श्रान्तेषु तेषु देवेन्द्रो मेघो भूत्वाऽम्बुशीकरान् ॥

---

१ च. °पद्मोपमं शु° । २ ग. °ध्मसमप्रभ° । ३ ग. घ. ङ. आयुधर्मृ° । ४ ग. 'धादृश्य न' । ५ ङ. नमो मन्त्रत्र° । ६ ग घ. ङ. °ह्यवल । ७ ङ. ख. °ह्याचल । ८ ग. घ. ङ. °ताशेषलो° । ९ ङ. °रकका° । १० ग. °रलोभिने । घ. °रलोलिने । ११ ग. °मः कृत्तिनि° । १२ ग. घ. ङ विस्तरः । अ° । १३ ग. घ. ङ °मृतं स्यादे° । १४ घ. °न बलेनाम° । १५ ङ. च. धृतेनाम° । १६ ग. °वैः । बिर्भाषिता° ।

ववर्षामृतकल्पांस्तान्ववौ वायुश्च शीतलः। भग्नप्रायेषु देवेषु शान्तेषु कमलासनः ॥ ५६
मथ्यतां मथ्यतां सिन्धुरित्युवाच पुनः पुनः। अवश्यमुद्योगवतां श्रीरपारा भवेत्सदा ॥ ५७
ब्रह्मप्रोत्साहिता देवा ममन्थुः पुनरम्बुधिम्। भ्राम्यमाणे ततः शैले योजनायुतशेखरे ॥ ५८
निपेतुर्हस्तियूथानि वराहशरभादयः। श्वापदायुतलक्षाणि तथा पुष्पफलद्रुमाः ॥ ५९
ततः फलानां वीर्येण पुष्पौषधिरसेन च। क्षीरमम्बुधिजं सर्वं दधिरूपमजायत ॥ ६०
ततस्तु सर्वजीवेषु चूर्णितेषु सहस्रशः। तदम्बुमेदसोत्सर्गाद्वारुणी समपद्यत ॥ ६१
वारुणीगन्धमाघ्राय मुमुदुर्देवदानवाः। तदास्वादेन बलिनो देवदैत्यादयोऽभवन् ॥ ६२
ततोऽतिवेगाज्जगृहुर्नागेन्द्रं सर्वतोऽसुराः। मन्थानं मन्थयष्टिस्तु मेरुस्तत्राचलोऽभवत् ॥ ६३
अभवच्चाग्रतो विष्णुर्भुजमन्दरबन्धनः। सवासुकिफणालग्नपाणिः कृष्णो व्यराजत ॥ ६४
यथा नीलोत्पलैर्युक्तो ब्रह्मदण्डोऽतिविस्तरः। ध्वनिर्मेघसहस्रस्य जलधेरुत्थितस्तदा ॥ ६५
भागे द्वितीये मघवानादित्यस्तु ततः परम्। ततो रुद्रा महोत्साहा वसवो गुह्यकादयः ॥ ६६
पुरतो विप्रचित्तिश्च नमुचिर्वृत्रशम्बरौ। द्विमूर्धा वज्रदंष्ट्रश्च सैंहिकेयो बलिस्तथा ॥ ६७
एते चान्ये च बहवो मुखभागमुपस्थिताः। ममन्थुरम्बुधिं दृप्ता बलतेजोविभूषिताः ॥ ६८
बभूवात्र महाघोषो महामेघरवोपमः। उदधेर्मथ्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ॥ ६९
तत्र नानाजलचरा विनिर्धूता महाद्रिणा। विलयं समुपाजग्मुः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७०
वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः। पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् ॥ ७१
तस्मिंश्च भ्राम्यमाणेऽद्रौ संघृष्टाश्च परस्परम्। न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताग्रान्महाद्रुमाः ॥ ७२
तेषां संघर्षजाश्चाग्निरर्चिर्भिः प्रज्वलन्मुहुः। विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमावृणोन्मन्दरं गिरिम् ॥
ददाह कुञ्जरांश्चैव सिंहांश्चैव विनिःसृतान्। विगतासूनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥
तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तमितस्ततः। वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ ७५
ततो नानारसास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि। महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥ ७६
तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च। अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनच्छविसंनिभाः ॥ ७७
अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः। रसान्तरैर्विमिश्रं च ततः क्षीराद्भूद्घृतम् ॥ ७८
ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वचनमब्रुवन्। श्रान्ताः स्म सुभृशं ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतं च यत ॥ ७९
ऋते नारायणात्सर्वे दैत्या देवोत्तमास्तथा। चिरायितमिदं चापि सागरस्य तु मन्थनम् ॥ ८०
ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत्। विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानेव परायणम् ॥ ८१

विष्णुरुवाच—

बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः। क्षोभ्यतां क्रमशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ८२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽमृतमन्थन एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२५९५ ॥

---

१ ग. दैत्येषु। घ. ङ. °षु श्रान्ते°। च. °षु अश्रान्तः क°। २ ङ. °स्ततताम्। ब्र°। ३ च. निर्जग्मुर्हं°। ४ ग. ङ. °स्तु जलजी°। ५ ग. ङ. °मुमुदे। ६ ग. घ. ङ. च. °धा पद्मोत्प°। ७ ग. °गव्यवस्थिः। ङ. च. °गमवास्थ°। ८ ग. ङ. च. दृप्ता बलवन्तो वि°। ९ ङ. च. °घोषः प्रलये च घनापे°। १० ग. महाद्रिणा°। ङ. महासटाः। ११ च. °म्। वियतस्तरसोपे°। १२ ङ. च कर्मणाऽस्मिन्समा°। १३ क. ख. क्षुभ्यतां।

अथ पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधौ । तत्पयः सहिता भूत्वा चक्रिरे भृशमाकुलम् ॥ १
ततः शतसहस्रांशुसमान इव सागरात् । प्रसन्नाभः समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः ॥ २
श्रीरनन्तरमुत्पन्ना घृतात्पाण्डुरवासिनी । सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा ॥ ३
कौस्तुभश्च मणिर्दिव्यश्चोत्पन्नोऽमृतसंभवः । मरीचिविकचः श्रीमान्नारायणउरोगतः ॥ ४
पारिजातश्च विकचकुसुमस्तबकाश्चितः । अनन्तरमपश्यंस्ते धूममम्बरसंनिभम् ॥ ५
आपूरितदिशाभागं दुःसहं सर्वदेहिनाम् । तमाघ्राय सुराः सर्वे मूर्छिताः परिलम्बिताः ॥ ६
उपाविशन्नब्धितटे शिरः संगृह्य पाणिना । ततः क्रमेण दुर्वारः सोऽनलः प्रत्यदृश्यत ॥ ७
ज्वालामालाकुलाकारः समन्ताद्भीषणोऽर्चिषा । तेनाग्निना परिक्षिप्ताः प्रायशस्तु सुरासुराः
दग्धाश्चाप्यर्धदग्धाश्च बभ्रमुः सकला दिशः । प्रधाना देवदैत्याश्च भीषितास्तेन वह्निना ॥ ९
अनन्तरं समुद्भूतास्तस्माड्डुण्डुभजातयः । कृष्णसर्पा महादंष्ट्रा रक्ताश्च पवनाशनाः ॥
श्वेतपीतास्तथा चान्ये तथा गोनसजातयः । मशका भ्रमरा दंशा मक्षिकाः शलभास्तथा ॥
कर्णशल्याः कृकलासा अनेके चैव बभ्रमुः । प्राणिनो दंष्ट्रिणो रौद्रास्तथा हि विषजातयः ॥
शार्ङ्गहालाहलामुस्तवत्सकंगूरुभस्मगाः । नीलपत्रादयश्चान्ये शतशो बहुभेदिनः ॥
येषां गन्धेन दह्यन्ते गिरिशृङ्गाण्यपि द्रुतम् ॥ १३

अनन्तरं नीलरसौघभृङ्गभिन्नाञ्जनाभं विषमं श्वसन्तम् ।
कायेन लोकान्तरपूरकेण केशैश्च वह्निप्रतिमैर्ज्वलद्भिः ॥ १४
सुवर्णमुक्ताफलभूषिताङ्गं किरीटिनं पीतदुकूलजुष्टम् ।
नीलोत्पलाभं कुसुमैः कृतार्घं गर्जन्तमम्भोधरभीमवेगम् ॥ १५
अद्राक्षुरम्भोनिधिमध्यसंस्थं सविग्रहं देहिभयाश्रयं तम् ।
विलोक्य तं भीषणमुग्रनेत्रं भूताश्च वित्रेसुरथापि सर्वे ॥ १६
केचिद्विलोक्यैव गता ह्यभावं निःसंज्ञतां चाप्यपरे प्रपन्नाः ।
वेमुर्मुखेभ्योऽपि च फेनमन्ये केचित्त्ववाप्ता विषमामवस्थाम् ॥ १७

* श्वासेन तस्य निर्दग्धास्ततो विष्णिवन्द्रदानवाः । दग्धाङ्गारनिभा जाता ये भूता दिव्यरूपिणः । ततस्तु संभ्रमाद्विष्णुस्तमुवाच सुरात्मकम् ॥ १८

श्रीभगवानुवाच—

को भवानन्तकप्रख्यः किमिच्छसि कुतोऽपि च । किं कृत्वा ते प्रियं जायेदेवमाचक्ष्व मेऽखिलम्
तच्च तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोः कालाग्निसंनिभः । उवाच कालकूटस्तु भिन्नदुंदुभिनिस्वनः ॥

---

* इत आरभ्य सुरात्मकमित्यन्तग्रन्थो घ. पुस्तके न विद्यते ।

---

१ घ °रोनुगः । पा° । २ ग. ङ. °कावृतः । ३ ग. ङ. °पश्यन्तधृ° । ४ ग. ङ. च. तदाघ्रा° । ५ ङ. °रिकम्पिताः । ६ ग. ङ. च. °विश्याम्बुधितटे स्वशिरो गृ° । ७ ग. °शस्ते सुरा° । ८ घ. °मुस्ताधत्स° । ९ ग. °कं गुमुवत्सकाः । नी° । घ. °कं गुरुतस्मकाः । नी° । १० ग. ङ. °प्रवेगं भू° । ११ घ. °येत दे° ।

कालकूट उवाच—

अहं हि कालकूटाख्यो विषोऽम्बुधिसमुद्भवः। यदा तीव्रतरामर्षैः परस्परवधैषिभिः ॥ २१
सुरासुरैर्विमथितो दुग्धाम्भोनिधिरद्भुतः। संभूतोऽहं तदा सर्वान्हन्तुं देवान्सदानवान् ॥२२
सर्वानहं हनिष्यामि क्षणमात्रेण देहिनः। मां वा ग्रसत वै सर्वे यात वा गिरिशान्तिकम् ॥२३
श्रुत्वैतद्वचनं तस्य ततो भीताः सुरासुराः। ब्रह्मविष्णू पुरस्कृत्य गतास्ते शंकरान्तिकम् ॥ २४
निवेदितास्ततो द्वाःस्थैस्ते गणेशैः सुरासुराः। अनुज्ञाताः शिवेनाथ विविशुर्गिरिशान्तिकम्
मन्दरस्य गुहां हैमीं मुक्तामणिविभूषिताम्। सुस्वच्छमणिसोपानां वैडूर्यस्तम्भमण्डिताम् ॥
तत्र देवासुरैः सर्वैर्जानुभिर्धरणिं गतैः। ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा इदं स्तोत्रमुदाहृतम् ॥ २७

देवदानवा ऊचुः—

नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्ते दिव्यचक्षुषे। नमः पिनाकहस्ताय वज्रहस्ताय धन्विने ॥ २८
नमस्त्रिशूलहस्ताय दण्डहस्ताय धूर्जटे। नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूतग्रामशरीरिणे ॥ २९
नमः सुरारिहन्त्रे च सोमाग्न्यर्काग्र्यचक्षुषे। ब्रह्मणे चैव रुद्राय नमस्ते विष्णुरूपिणे ॥ ३०
ब्रह्मणे वेदरूपाय नमस्ते देवरूपिणे। सांख्ययोगाय भूतानां नमस्ते शंभवाय ते ॥ ३१
मन्मथाङ्गविनाशाय नमः कालक्षयंकर। रंहसे देवदेवाय नमस्ते वसुरेतसे ॥ ३२
एकवीराय सर्वाय नमः पिङ्गकपर्दिने। उमाभर्त्रे नमस्तुभ्यं यज्ञत्रिपुरघातिने ॥ ३३
शुद्धबोधप्रबुद्धार्य मुक्तकैवल्यरूपिणे। लोकत्रयविधात्रे च वरुणेन्द्राग्निरूपिणे ॥ ३४
ऋग्यजुःसामवेदाय पुरुषायेश्वराय च। अग्र्याय चैव चोग्राय विप्राय श्रुतिचक्षुषे ॥ ३५
रजसे चैव सत्त्वाय तमसे तिमिरात्मने। अनित्यनित्यभावाय नमो नित्यचरात्मने ॥ ३६
व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय व्यक्ताव्यक्ताय वै नमः। भक्तानामार्तिनाशाय प्रियनारायणाय च ॥
उमाप्रियाय शर्वाय नन्दिवक्त्राञ्चिताय च। ऋतुमन्वन्तकल्पाय पक्षमासदिनात्मने ॥ ३८
नानारूपाय मुण्डाय वरूथपृथुदण्डिने। नमः कपालहस्ताय दिग्वासाय शिखण्डिने ॥ ३९
धन्विने रथिने चैव यतये ब्रह्मचारिणे। इत्येवमादिचरितैः स्तुत तुभ्यं नमो नमः ॥ ४०
एवं सुरासुरैः स्थाणुः स्तुतस्तोषमुपागतः। उवाच वाक्यं भीतानां स्मितान्वितशुभाक्षरम् ॥

श्रीशंकर उवाच—

किमर्थमागता ब्रूत त्रासम्लानमुखाम्बुजाः। किं वाऽभीष्टं ददाम्यद्य कामं प्रब्रूत मा चिरम् ॥
इत्युक्तास्ते तु देवेन प्रोचुस्तं ससुरासुराः ॥ ४२

सुरासुरा ऊचुः—

अमृतार्थे महादेव मथ्यमाने महोदधौ। विषमद्भुतमुद्भूतं लोकसंक्षयकारकम् ॥ ४३
स उवाचाथ सर्वेषां देवानां भयकारकः। सर्वान्वो भक्षयिष्यामि अथवा मा पिबन्त्वथ ॥४४
तमशक्ता वयं ग्रस्तुं सोऽस्माञ्छक्तो बलोत्कटः। एष निःश्वासमात्रेण शतपर्वसमद्युतिः॥४५

---

१ क. ख. घ. विषोऽम्बु॰। २ क. ख. ॰र्वानिह हनि॰। ३ क. ख. ॰नः। मा मां प्र॰। ४ ग. ॰र्धे यूयं देवासुराः सुर। श्रु॰। च. ॰र्वे यूयं सर्वे सवासवाः। श्रु॰। ५ ङ. ॰क्ष सर्वतोऽनन्तच॰। ६ ग ॰स्तेऽनन्तच॰। च. ॰स्ते विम्मघ॰। ७ क. ख. ॰स्ते न सुरोत्तम। ए॰। ८ ग. ॰यज्ञय कै॰। ९ ग ॰वक्त्राढ्याय। घ ङ वक्त्राङ्किता॰। १० ग. घ. ॰थप्रियद॰। ११ ङ. ॰थुशिर॰। १२ क. ख. कमठ॰। १३ ग. ङ. घातिने। १४ ग. ॰नां स्मिताञ्चित॰।

विष्णुः कृष्णः कृतस्तेन यमश्च विषमात्मवान् । मूर्छिताः पतिताश्चान्ये विप्रणाशं गताः परे॥
अर्थोऽनर्थक्रियां याति दुर्भगाणां यथा विभो । दुर्बलानां च संकल्पो यथा भवति चाऽऽपदि॥
विषमेतत्समुद्भूतं तस्माद्वाऽमृतकाङ्क्षया । अस्माद्भयान्मोचय त्वं गतिस्त्वं च परायणम्॥४८
भक्तानुकम्पी भावज्ञो भुवनादीश्वरो विभुः । यज्ञाग्रभुक्सर्वहविः सौम्यः सोमः स्मरान्तकृत्
त्वमेको नो गतिर्देव गीर्वाणगणशर्मकृत् । रक्षास्मान्मक्षसंकल्पाद्विरूपाक्ष विषज्वरात् ॥ ५०
तच्छ्रुत्वा भगवानाह भगनेत्रान्तकृद्भवः ॥ ५१

देवदेव उवाच—

भक्षयिष्याम्यहं घोरं कालकूटं महाविषम् । तथाऽन्यदपि यत्कृत्यं कृच्छ्रसाध्यं सुरासुराः ॥
तच्चापि साधयिष्यामि तिष्ठध्वं विगतज्वराः ॥ ५२
इत्युक्ता हृष्टरोमाणो बाष्पगद्गदकण्ठिनः । आनन्दाश्रुपरीताक्षाः सनाथा इव मेनिरे ॥
सुरा ब्रह्मादयः सर्वे समाश्वस्ताः सुमानसाः ॥ ५३

ततोऽव्रजद्द्रुतगतिना ककुद्मिना हरोऽम्बरे पवनगतिर्जगत्पतिः ।
प्रधावितैरसुरसुरेन्द्रनायकैः स्ववाहनैर्यिचलितशुभ्रचामरैः ॥
पुरःसरैः स तु शुशुभे शुभाश्रयैः शिवो वशी शिखिकपिशोर्ध्वजूटकः ॥५४

आसाद्य दुग्धसिन्धुं तं कालकूटं विषं यतः । ततो देवो महादेवो विलोक्य विषमं विषम्॥५५
छायास्थानकमास्थाय सोऽपिबद्वामपाणिना । पीयमाने विषे तस्मिंस्ततो देवा महासुराः ॥
जगुश्च ननृतुश्चापि सिंहनादांश्च पुष्कलान् । चक्रुः शक्रमुखाद्याश्च हिरण्याक्षादयस्तथा ५७
स्तुवन्तश्चैव देवेशं प्रसन्नाश्चाभवंस्तदा । कण्ठदेशं ततः प्राप्ते विषे देवमथाब्रुवन् ॥ ५८
विरिञ्चिप्रमुखा देवा बलिप्रमुखतोऽसुराः । शोभते देव कण्ठस्ते गात्रे कुन्दनिभप्रभे ॥ ५९
भृङ्गमालानिभं कण्ठेऽप्यत्रैवास्तु विषं तव । इत्युक्तः शंकरो देवस्तथा प्राह पुरान्तकृत्॥ ६०

पीते विषे देवगणान्विमुच्य गतो हरो मन्दरशैलमेव ।
तस्मिन्गते देवगणाः पुनस्तं ममन्थुरब्धिं विविधप्रकारैः ॥ ६१

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽमृतमन्थने कालकूटोत्पत्तिर्नाम पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२६५३ ॥

अथैकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्याय ।

सूत उवाच—

मथ्यमाने पुनस्तस्मिञ्जलधौ समदृश्यत । धन्वन्तरिः स भगवानायुर्वेदप्रजापतिः ॥ १
मदिरा चाऽऽयताक्षी सा लोकचित्तप्रमाथिनी । ततोऽमृतं च सुरभिः सर्वभूतभयापहा ॥ २

---

१ ङ. च. विमनात्मकः । मू । २ ग. °म्पी सर्वज्ञो भगवानीश्व° । ३ घ. °नाधीश्व° । ४ ग. °स्मान्रक्ष° । ङ. °स्मान्भुङक्ष्व सं° । ५ घ. °न्भव सं° । ६ ग. तत्सर्वं सा° । घ. ङ. तथाऽपि । ७ ग. °तवालिनाकसंसदां ह° । ८ ङ. °मादान्सुपु° । ९ क ख. °देशे त° । १० ङ. °वा नम्रमौलिमुखास्तथा । शो° । ११ ग. °भं चात्र अग्रे मा त्वं विषं कुरु । इ° । १२ ग. °कारम् । इ° । १३ ग. ङ. च. °पहम् । ज° ।

जग्राह कमलां विष्णुः कौस्तुभं च महामणिम् । गजेन्द्रं च सहस्राक्षो हयरत्नं च भास्करः॥३
धन्वन्तरिं च जग्राह लोकारोग्यप्रवर्तकम् । छत्रं जग्राह वरुणः कुण्डले च शचीपतिः ॥ ४
पारिजाततरुं वायुर्जग्राह मुदितस्तथा । धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत ॥ ५
श्वेतं कमण्डलुं बिभ्रदमृतं यत्र तिष्ठति । एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थितः ॥ ६
अमृतार्थे महानादो ममेदमिति जल्पताम् । ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः ७
स्त्रीरूपमतुलं कृत्वा दानवानभिसंसृतः । ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतनाः ॥
स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ८
अथास्त्राणि च मुख्यानि महाप्रहरणानि च । प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ ९
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् । जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ॥ १०
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा । विष्णोः सकाशात्संप्राप्य सङ्ग्रामे तुमुले सति ॥ ११
ततः पिबत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् । राहुर्विबुधरूपेण दानवोऽप्यपिबत्तदा ॥ १२
तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा । आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥१३
ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम् । चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥ १४
तच्छैलशृङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत् । चक्रेणोत्कृत्तमपतच्चालयद्वसुधातलम् ॥ १५
ततो वैरविनिर्बन्धः कृतो राहुमुखेन वै । शाश्वतश्चन्द्रसूर्याभ्यां प्रसह्याद्यापि बाधते ॥ १६
विहाय भगवांश्चापि स्त्रीरूपमतुलं हरिः । नानाप्रहरणैर्भीमैर्दानवान्समकम्पयत्
प्रासाः सुविपुलास्तीक्ष्णाः पतन्तश्च सहस्रशः ॥ १७
तेऽसुराश्चक्रनिर्भिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु । असिशक्तिगदाभिन्ना निपेतुर्धरणीतले ॥ १८
भिन्नानि पट्टिशैश्चापि शिरांसि युधि दारुणैः । तप्तकाञ्चनमाल्यानि निपेतुरनिशं तदा॥१९
रुधिरेणावलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुराः । अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ॥ २०
ततो हलहलाशब्दः संबभूव समन्ततः । अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ॥ २१
परिघैश्चाऽऽयसैः पातैः संनिकर्षैश्च मुष्टिभिः । निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत्
छिन्दि भिन्धि प्रधावेति पातयाभिसरेति वै । विश्रूयन्ते[3] महाघोराः शब्दास्तत्र समन्ततः ॥
एवं सुतुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये । नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ २४
तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि । चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुर्दानवसूदनः ॥ २५

ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं महाप्रभं चक्रममित्रनाशनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं सुदर्शनं भीममसह्यविक्रमम् ॥ २६
तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं भयंकरं करिकरबाहुरच्युतः ।
महाप्रभं दनुकुलदैत्यदारणं तथोज्ज्वलज्ज्वलनसमानविग्रहम् ॥ २७
मुमोच वै तदतुलमुग्रवेगवान्महाप्रभं रिपुनगरावदारणम् ।
संवर्तकज्वलनसमानवर्चसं पुनःपुनर्न्यपतत*वेगवत्तदा ॥ २८

* अत्र परस्मैपदं भवितुं युक्तम् ।

१ घ. °भ्यां प्रसत्ययापि चैव तौ । वि° । २ ग. °न्यं स शब्दो दिवमस्पृ° । ३ ग. ङ. व्यश्रूयन्त । ४ घ. ङ. सूदनम् । त° । ५ ग. °मरातितापन' । ६ ग. 'भं दानवदै° । ७ क. ख. तपनमुदग्र° । ८ घ. ङ. °भं दितिजगणाव° । ९ घ. ङ. °दाविदा° ।

व्यदारयद्दितितनयान्सहस्रशः करेरितं पुरुपवरेण संयुगे ।
दहत्क्वचिज्ज्वलन इवानिलेरितः प्रसह्य तानसुरगणान*कृन्तत[1] ॥ २९
तत्प्रेरितं वियति मुहुः क्षितौ तदा पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ।
अथासुरा गिरिभिरदीनमानसा मुहुर्मुहुः सुरगणमर्दयंस्तदा ॥ ३०
महाबला[2] विगलितमेघवर्चसः सहस्रशो गगनमहाप्रपातिनः ।
अथासुरा[3] भयजननाः प्रपेदिरे सपादपा बहुविधमेघरूपिणः ॥ ३१
महाद्रयः प्रविगलिताग्रसानवः परस्परं द्रुतमभिपत्य सस्वराः[6] ।
ततो मही प्रचलितसाद्रिकानना तदाऽद्रिपाताभिहता समन्ततः ॥ ३२
परस्परं समभिनिगर्जतां मुहू रणाजिरे भृशमभिसंप्रवर्तिते[8] ।
नरस्ततो वरकनकाग्रभूषणैर्महेषुभिः पवनपथं समावृणोत् ॥ ३३
विदारयन्गिरिशिखराणि पत्रिभिर्महाभये सुरगणविग्रहे तदा ।
ततो महीं लवणजलं च सागरं महासुराः प्रविविशुरर्दिताः सुरैः ॥ ३४
वियद्गतं ज्वलितहुताशनप्रभं सुदर्शनं परिकुपितं निशम्य[11] च ।
ततः सुरैर्विजयमवाप्य मन्दरः स्वमेव देशं गमितः सुपूजितः ॥ ३५
[12]वितत्य खं दिवमथ चैव सर्वशस्ततो गताः सलिलधरा यथागतम् ।
ततोऽमृतं सुनिहितमेव चक्रिरे सुराः परां मुदमभिगम्य पुष्कलाम् ॥
ददुश्च तं निधिममृतस्य रक्षितुं किरीटिने बलिभिरथामरैः सह ॥ ३६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽमृतमन्थनं नामैकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२६९२ ॥

अथ द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

प्रासादभवनादीनां[13] निवेशं विस्तराद्वद । कुर्यात्केन विधानेन कश्च वास्तुरुदाहृतः ॥ १

सूत उवाच—

भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा । नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षः पुरंदरः ॥ २
ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च । वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पती ॥
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः । संक्षेपेणोपदिष्टं यन्मनवे मत्स्यरूपिणा ॥ ४

---

* अत्र परस्मैपदं भवितुं युक्तम् ।

---

१ क. ख. घ. °त । प्रवेरि° । ग. °त । प्रवर्तितं । २ क. ख. °हाचला । ३ ग. °ला रविगत° । ४ ग. °नगातिं प्रतप्यद्द । अ° । ङ. °नमहीं प्रतप्य च । अथातुरा । ५ क. ख. °थान्तरा । ६ क. ख. भास्वराः । ७ क. ख. ना महीधराः पवनहताः स° । ८ क. ख. °रं भृशमभिगर्जितं मु° । ९ क. ख. वर्तते । १० ङ. च. परममहाभयैस्तदा । ततो । ११ क. ख. घ. निशाम्य । १२ क. ख. विनादयन्स्वदिशमुपेत्य स° । १३ ग. °नां निवासं वि° । ङ. च. °नां वेशं विस्तरतो वद ।

तदिदानीं प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम्। पुरान्धकवधे घोरे घोररूपस्य शूलिनः ॥ ५
ललाटस्वेदसलिलमपतद्भुवि भीषणम्। करालवदनं तस्माद्भूतमुद्भूतमुल्बणम् ॥ ६
[*ग्रसमानमिवाऽऽकाशं सप्तद्वीपां वसुंधराम्। ततोऽन्धकानां रुधिरमपिबत्पतितं क्षितौ ॥
तेन तत्समरे सर्वं पतितं यन्महीतले। तथाऽपि तृप्तिमगमन्न तद्भूतं यदा तदा ॥ ८
सदाशिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारुणम्। क्षुधाविष्टं तु तद्भूतमाहर्तुं जगतीत्रयम् ॥ ९
ततः कालेन संतुष्टो भैरवस्तस्य चाऽऽह वै। वरं वृणीष्व भद्रं ते यदभीष्टं तवानघ ॥ १०
तमुवाच ततो भूतं त्रैलोक्यग्रसनक्षमम्। भवेयं देवदेवेश तथेत्युक्तं च शूलिना ॥ ११
ततस्तात्त्रिदिवं सर्वं भूमण्डलमशेषतः। स्वदेहेनान्तरिक्षं च रुन्धानं प्रपतद्भुवि ॥ १२
भीतभीतैस्ततो देवैर्ब्रह्मणा चाथ शूलिना। दानवासुररक्षोभिरवष्टब्धं समन्ततः ॥ १३
येन यत्रैव चाऽऽक्रान्तं स तत्रैवोवसत्पुनः। निवासात्सर्वदेवानां वास्तुरित्यभिधीयते ॥ १४
अवष्टब्धेन तेनापि विज्ञप्ताः सर्वदेवताः। प्रसीदध्वं सुराः सर्वे युष्माभिर्निश्चलीकृतः ॥ १५
स्थास्याम्यहं किमाकारो ह्यवष्टब्धो ह्यधोमुखः। ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमध्ये
तु यो बलिः ॥ १६
आहारो वैश्वदेवान्ते नूनमस्य भविष्यति। वास्तूपशमनो यज्ञस्तवाऽऽहारो भविष्यति ॥
यज्ञोत्सवादौ च बलिस्तवाऽऽहारो भविष्यति। वास्तुपूजामकुर्वाणस्तवाऽऽहारो भविष्यति
+अज्ञानात्तु कृतो यज्ञस्तवाऽऽहारो भविष्यति। एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वास्तुरभवत्तदा ॥
वास्तुयज्ञः स्मृतस्तस्मात्ततःप्रभृति शान्तये ॥ १९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुभूतोद्भवो नाम द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२७११ ॥

अथ त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम्। यथा कालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ॥
चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः। वैशाखे धेनुरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युं तथैव च ॥ २
आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात्। श्रावणे भृत्यलाभं तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥ ३
पत्नीनाशश्चाऽऽश्वयुजे कार्तिके धनधान्यकम्। मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम्
लाभं च बहुशो विन्द्यादग्निं माघे विनिर्दिशेत्। फाल्गुने काञ्चनं पुत्रानिति कालबलं
स्मृतम् ॥ ५
अश्विनी रोहिणी मूलमुत्तरात्रयमैन्दवम्। स्वाती हस्तोऽनुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
आदित्यभौमवर्जं तु सर्वे वाराः शुभावहाः। वर्जं(र्ज्ये)व्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ग. पुस्तके न विद्यते। + एतदर्धं नास्ति घ. ङ. च. पुस्तकेषु।

---

१ घ. ङ. च. °मपायि पति°। २ क. ख. ङ. भवामि। ३ घ. ङ. च. °वाऽभवत्पु°। ४ घ. कृतम्। स्था°। ५ क. ख. °मास्मिन्भवि°। ६ ङ. च. °खे धनर°। ७ ङ. °ढे भूतिर°। ८ क. ख. °नाशोऽश्विने विद्यात्कार्त°। ९ क. ख. °वर्ज्यास्तु स°।

विष्कम्भगण्डपरिघवज्रयोगेषु(न)कारयेत्।स्वातौ मैत्रेऽथ माहेन्द्रे गान्धर्वाभिजिति रौहिणे
तथा वैराजसावित्रे मुहूर्ते गृहमारभेत् । चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा शुभलग्नं निरीक्षयेत् ॥ ९
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्तव्यमन्यत्तु परिवर्जयेत्। प्रासादेष्वेवमेवं स्यात्कूपवापीषु चैव हि ॥ १०
पूर्वं भूमिं परीक्षेत पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् । श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः ॥
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम्। विप्राणां मधुरास्वादा कटुका क्षत्रियस्य तु ॥
तिक्ता कषाया च तथा वैश्यशूद्रेषु शस्यते। अरत्निमात्रे वै गर्ते स्वनुलिप्ते च सर्वशः॥ १३
घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्तिचतुष्टयम् । ज्वालयेद्भूपरीक्षार्थं तत्पूर्णं सर्वदिङ्मुखम्॥१४
दीप्तौ पूर्वादि गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः। वास्तुः सामूहिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ॥
शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च । रत्निमात्रमधोगर्ते परीक्ष्यं खातपूरणे ॥ १६
अधिके श्रियमाप्नोति न्यूने हानिं समे समम्। फालकृष्टेऽथवा देशे सर्वबीजानि वापयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तरात्रे च यत्राऽऽरोहन्ति तान्यपि । ज्येष्ठोत्तमा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयतरा सदा ॥
पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षित्वा च सेचयेत्। एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन च ॥
पश्चात्पिष्टेन चाऽऽलिख्य सूत्रेणाऽऽलोड्य सर्वतः। दश पूर्वायता लेखा दश चैवोत्तरायताः
सर्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव। * एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित्सर्ववास्तुषु ॥ २१
पदस्थान्पूजयेद्देवांस्त्रिंशत्पञ्चदशैव तु। द्वात्रिंशद्बाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ॥ २२
नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत। ईशानकोणादिषु तान्पूजयेद्धविषा नरः ॥२३
शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः । सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ। गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा ॥ २५
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः। असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिमुख्य एव च २६
भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा। बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तस्तु ततः शृणु ॥ २७
ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान्पूजयेद्बुधः। आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥२८
मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान्। साध्यानेकान्तरान्विद्यात्पूर्वाद्यान्नामतः शृणु ॥
अर्यमा सविता चैव विवस्वान्विबुधाधिपः। मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात्
अष्टमश्चाऽऽपवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः। आपश्चैवाऽऽपवत्सश्च पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा
पदिकानां तु वर्गोऽयमेवं कोणेष्वशेषतः। तन्मध्ये तु बहिर्विंशद्द्विपदास्ते तु सर्वशः ॥ ३२
अर्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा। ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वशः ॥३३
वंशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक्पृथक्। +वायुं यावत्तथा रोगात्पितृभ्यः शिखिनं पुनः
मुख्याद्भृशं तथा शेषाद्वितथं यावदेव तु। सुग्रीवाददितिं यावन्मृगात्पर्जन्यमेव च ॥ ३५

---

* इत आरभ्य निबोधत इत्यन्तग्रन्थो न घ. पुस्तके। + एतदर्धं न ङ. च. पुस्तकयोः।

---

१ क. ख. श्वेते। २ ङ. च. °न्द्रे गन्धर्वे भगरोहिणी। राजन्सावि°। ३ ङ. च. °रीक्ष्य च। स्त°। ४ घ. ङ. च. कषाया। ५ घ. ङ. च. तु। कषाय कटुका तद्वद्वैश्य°। ६ घ. दीप्ता। ७ ङ. च. °के सुखमा°। ८ क. ख. °लिख्य सू°। ९ ङ. च. °षणश्चैव रोगोऽहिर्मुख्य। १० घ. ङ. च °पदो ब्र°। ११ घ. ङ. च. °पगाः। सध्ये नैकान्त- राविष्टा न्पूर्वा। १२ क. ख स्मृतः। १३ ङ. पचका°। च. पदका°। १४ घ. °नः। मुखाद्भृ°। १५ ङ. च. °था विद्वान्द्वितीयं या°। क. ख. था शोषा°। १६ ङ. °वद्भृङ्गो यज्वन्तमे°।

एते वंशाः समाख्याताः क्वचिच्च जयमेव तु । एतेषां यस्तु संपातः पदं मध्यं समं तथा ॥ ३६
मर्म चैतत्समाख्यातं त्रिशूलं कोणगं च यत् । स्तम्भं न्यासेषु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्वदा ३७
कीलोच्छिष्टोपघातादि वर्जयेद्यत्नतो जनः । सर्वत्र वास्तुर्निर्दिष्टो पितृवैश्वानरायतः ॥ ३८
मूर्धन्यग्निः समादिष्टो मुखे चापः समाश्रितः । पृथ्वीधरोऽर्यमा चैव स्कन्धयोस्तावधिष्ठितौ ॥
वक्षःस्थले चाऽऽपवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः । नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रेऽदितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रावंससंस्थौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः । सूर्यसोमादयस्तद्वद्बाह्वोः पञ्च च पञ्च च ॥ ४१
रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्ते समास्थितौ । सावित्रः सविता तद्वद्धस्तं दक्षिणमास्थितौ ४२
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संव्यवस्थितौ । पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मणिबन्धने ॥ ४३
तथैवासुरशेषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ । पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्वितथः सगृहक्षतः ॥ ४४
ऊर्वोर्यमाम्बुपौ ज्ञेयौ जान्वोर्गन्धर्वपुष्पकौ । जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ स्फिक्स्थौ दौवारिको मृगः ॥ ४५
जयशक्रौ तथा मेढ्रे पादयोः पितरस्तथा । मध्ये नवपदे ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ॥ ४६
*चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः । +ब्रह्मा चतुष्पदस्तत्र कोणेष्वर्धपदास्तथा ॥
बहिष्कोणेषु वास्तौ तु सार्धाश्चोभयसंस्थिताः । विंशतिर्द्विपदाश्चैव चतुःषष्टिपदे स्मृताः ४८
गृहारम्भेषु कण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यत्र जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवने तथा ॥ ४९
सशल्यं भयदं यस्मादशल्यं शुभदायकम् । हीनाधिकाङ्गतां वास्तोः सर्वथा तु विवर्जयेत् ५०
नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैवं विवर्जयेत् । चतुःशालं त्रिशालं च द्विशालं चैकशालकम् ॥
नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः ॥ ५१

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे एकाशीतिपदवास्तुनिर्णयो नाम त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२७६२ ॥

अथ चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपान्नामतस्तथा । चतुःशालं चतुर्द्वारैरलिन्दैः सर्वतोमुखम् ॥ १
नाम्ना तत्सर्वतोभद्रं शुभं देवनृपालये । पश्चिमद्वारहीनं च नन्द्यावर्तं प्रचक्षते ॥ २
दक्षिणद्वारहीनं तु वर्धमानमुदाहृतम् । पूर्वद्वारविहीनं तत्स्वस्तिकं नाम विश्रुतम् ॥ ३
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्रचक्षते । सौम्यशालाविहीनं यत्त्रिशालं धान्यकं च तत् ॥ ४
क्षेमवृद्धिकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् । शालया पूर्वया हीनं सुक्षेत्रमिति विश्रुतम् ॥ ५
धन्यं यशस्यमायुष्यं शोकमोहविनाशनम् । शालया याम्यया हीनं यद्विशालं तु शालया ॥ ६

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—चतुःषष्टिपदं वास्तु प्रासादे ब्रह्मणः स्मृतम् । इति । + इत आरभ्य स्मृता इत्यन्तग्रन्थो न विद्यते ङ. च. पुस्तकयोः ।

---

१ क. ख. °व स्तनयो° । २ क. ख. °रशोषौ । ३ क. ङ. भृंगसु° । ४ ङ. °ध्ये तु वरदो ब्र° । ५ च. °णेष्वे कपदस्त° । ६ घ. °षु चाष्टौ तु । ७ ङ. च. प्रकल्पये । ८ क. रूपं नाम° । ९ क. ख. धन्यकं ।

कुलक्षयकरं नृणां सर्वव्याधिभयावहम् । हीनं पश्चिमया यत्तु पक्षघ्नं नाम तत्पुनः ॥ ७
मित्रबन्धुसुतान्हन्ति तथा सर्वभयावहम् । याम्यापराभ्यां शालाभ्यां धनधान्यफलप्रदम् ॥८
क्षेमवृद्धिकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् । यमसूर्यं च विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥ ९
राजाग्निभयदं नृणां कुलक्षयकरं च यत् । उदक्पूर्वे तु शाले द्वे दण्डाख्ये यत्र तद्भवेत् ॥ १०
अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् । धनाख्यं पूर्वयाम्याभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥ ११
तच्छस्त्रभयदं नृणां पराभवभयाहवम् । चुल्ली पूर्वापराभ्यां तु सा भवेन्मृत्युसूचनी ॥ १२
वैधव्यदायकं स्त्रीणामनेकभयकारकम् । कार्यमुत्तरयाम्याभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् ॥ १३
सिद्धार्थवज्रवर्ज्यानि विशालानि सदा बुधैः । अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपतेः ॥ १४
पञ्चप्रकारं तत्प्रोक्तमुत्तमादिविभेदतः । अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः ॥ १५
चतुर्ष्वन्येषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः । चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ॥ १६
युवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । षड्भिः षड्भिस्तथाशीतिर्हीयते तत्र विस्तरात् ॥
त्र्यंशेन चाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते । सेनापतेः प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥ १८
चतुःषष्टिस्तु विस्तारात्षड्भिः षड्भिस्तु हीयते । पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यं च षड्भागेनाधिकं भवेत्
मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात्करषष्टिः प्रविस्तरे॥ २०
अष्टांशेनाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते । सामन्तामात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ॥ २१
चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं *पञ्चस्वेतेषु शस्यते ॥२२
शिल्पिनां कञ्चुकीनां च वेश्यानां गृहपञ्चकम् । अष्टाविंशत्कराणां तु विहीनं विस्तरे क्रमात्
द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मर्ध्यमेष्वेवमेव तत् । दूतीकर्मांतकादीनां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ॥ २४
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु । अर्धार्धकरहानिः स्याद्विस्तारात्पञ्चशः क्रमात् ॥
दैवज्ञगुरुवैद्यानां सभास्तारपुरोधसाम् । तेषामपि प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥ २६
चत्वारिंशत्तु विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यं च षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥२७
चतुर्वर्णस्य वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् । द्वात्रिंशतः कराणां तु चतुर्भिर्हीयते क्रमात्॥ २८
आषोडशादिति परं नूनमन्त्यादसायिनाम् ।दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेना(णा)थ पादिकम्
अधिकं दैर्घ्यमित्याहुर्ब्राह्मणादेः प्रशस्यते । सेनापतेर्नृपस्यापि गृहयोरन्तरेण तु ॥ ३०
नृपवासगृहं कार्यं भाण्डागारं तथैव च । सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ण्यस्य चान्तरे ॥
वासाय च गृहं कार्यं राजपूज्येषु सर्वदा ॥ ३१
अन्तरप्रभवाणां च स्वपितुर्गृहमिष्यते । तथा हस्तशतादूर्ध्वं गदितं वनवासिनाम् ॥ ३२
सेनापतेर्नृपस्यापि सप्तत्या सहितेऽन्विते । चतुर्दशहृते व्यासे शालान्यासः प्रकीर्तितः ॥ ३३
पञ्चत्रिंशान्विते तस्मिन्नलिन्दः समुदाहृतः । तथा षट्त्रिंशद्धस्ता तु सप्ताङ्गुलसमन्विता ॥

*इत आरभ्य चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यमित्यन्तग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति ।

१ घ. °न्ति यथा सर्पभ° । २ क. ख. शालिक° । ३ घ. वाग्रख्यं । ङ. च. धेनाख्यं । ४ च. °यदायक° । ५ घ. °वर्थ वर्ज्यानि द्विशा° । ६ घ. °ड्भिः प्रही° । ७ ङ. च. पत्रकानां च । ८ ङ. °ध्यमाष्टकमेव तु । भृत्यक° । च. °ध्यमाष्टकमेव तु । यूतक° । ९ क. ख. °र्मान्तिका° । १० घ अध्यर्ध° । ११ घ. पट्टिकम् । १२ च. °दैर्घ्यव्यामिश्रं प्राह्य° । १३ ङ. °स्य चोत्तरम् । वासकोशगृ° । १४ ङ. अथान्तरप्रभावानां गृह° । १५ ङ. °शतं शाला गदिता तन्तुवा- यिना° । १६ ङ. °हिताः स्मृताः । च° ।

विप्रस्य महती शाला न दैर्घ्यं परतो भवेत्। दशाङ्गुलाधिका तद्वत्क्षत्त्रियस्यै विधीयते ॥ ३५
पञ्चत्रिंशत्करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश। तावत्करैव शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः ॥ ३६
शालायास्तु त्रिभागेन(ण) यस्याग्रे वीथिका भवेत्। सोष्णीषं नाम तद्वास्तु पश्चाच्छ्रेयोच्छ्रयं भवेत् ॥ ३७
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावष्टम्भं तदुच्यते। समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते ॥ ३८
शुभदं सर्वमेतत्स्याच्चातुवर्ण्ये चतुर्विधम्। विस्तारात्षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥ ३९
प्रथमो भूमिकोच्छ्राय उपरिष्टात्प्रहीयते। द्वादशांशेन सर्वासु भूमिकासु तथोच्छ्रयः ॥ ४०
पक्वेष्टका भवेद्भित्तिः षोडशांशेन विस्तरात्। दारवैरपि कल्प्या स्यात्तथा मृन्मयभित्तिका ॥
गर्भमानेन मानं तु सर्ववास्तुषु शस्यते। गृहव्यासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः ॥ ४२
संयुतो द्वारविष्कम्भो द्विगुणश्चोच्छ्रयो भवेत्। द्वारशाखासु बाहुल्यमुच्छ्रायकरसंमितैः ॥
अङ्गुलैः सर्ववास्तूनां पृथुत्वं शस्यते बुधैः। उदुम्बरोत्तमाङ्गं च तदार्धार्धप्रविस्तरात् ॥ ४४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुविद्यासु गृहमाननिर्णयो नाम चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२८०६ ॥

अथ पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम्। कृत्वा स्वभवनोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधैः ॥
अशीत्यंशः पृथुत्वे स्यादग्रे नवगुणे सति। रुचकश्चतुरः स्यात्तु अष्टास्रो वज्र उच्यते ॥ २
द्विवज्रः षोडशास्रस्तु द्वात्रिंशास्रः प्रलीनकः। मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो वृत्तो वृत्त इति स्मृतः॥३
एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु। पद्मवल्लीलताकुम्भपत्रदर्पणरूपिताः ॥ ४
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भान्तराणि तु। स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीना चोपतुला ततः ॥
त्रिभागेने(णे)ह सर्वत्र चतुर्भागेन(ण) वा पुनः। हीनं हीनं चतुर्थांशात्तथा सर्वासु भूमिषु ॥
वासगेहानि सर्वेषां प्रविशेद्दक्षिणेन तु। द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह यानि तु ॥ ७
पूर्वेणेन्द्रं जयन्तं च द्वारं सर्वत्र शस्यते। याम्यं च वितथं चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः ॥ ८
पश्चिमे पुष्पदन्तं च वारुणं च प्रशस्यते। उत्तरेण तु भल्लाटं सौम्यं तु शुभदं भवेत् ॥ ९
तथा वास्तुषु सर्वत्र वेधं द्वारस्य वर्जयेत्। द्वारे तु रथ्यया विद्धे भवेत्सर्वकुलक्षयः ॥ १०
तरुणा द्वेषबाहुल्यं शोकः पङ्केन जायते। अपस्मारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्वदा ॥ ११
व्यथा प्रस्रवणेन स्यात्कीलेनाग्निभयं भवेत्। विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन स्त्रीकृतो भवेत् ॥
गृहभर्तुर्विनाशः स्याद्गृहेण च गृहे कृते। अमेध्यावस्करैर्विद्धे गृहिणी बन्धकी भवेत् ॥ १३
तथा शस्त्रभयं विन्द्यादन्त्यजस्य गृहेण तु। उच्छ्रायाद्द्विगुणां भूमिं त्यक्त्वा वेधो न जायते ॥
स्वयमुद्घाटिते द्वार उन्मादो गृहवासिनाम्। स्वयं वा पिहिते विद्यात्कुलनाशं विचक्षणः ॥

---

१ क. ख. °स्य न विद्यते । २ ङ. °रैर्वं शू° । ३ घ. ङ. च. विभागेन । ४ क. ख. घ. पृथुत्वं । ५ क. ख. °प्रेणावगुणैः सह । रु° । ६ घ. °वप्रहैः स° । ७ घ. °म्भो महावृत्त° । ८ क. ख. ङ. प्रवेशे दक्षि° । ९ क. च. °मूत्पाटि° ।

मानाधिके राजभयं न्यूने तस्करतो भवेत् । द्वारोपरि च यद्द्वार तदन्तकमुखं स्मृतम् ॥ १६
[1]अध्वनो मध्यदेशे तु [2]अधिको यस्य विस्तरः । वज्रं तु संकटं मध्ये सद्यो भर्तुर्विनाशनम् ॥ १७
तथाऽन्यपीडितं द्वारं बहुदोषकरं भवेत् । मूलद्वारात्तथाऽन्यत्तु नाधिकं शोभनं भवेत् ॥ १८
* कुम्भश्रीपर्णिवल्लीभिर्मूलद्वारं तु [3]शोभयेत् । पूजयेच्चापि तन्नित्यं बलिना चाक्षतोदकैः ॥
[[+ भवनस्य वटः पूर्वे दिग्भागे सार्वकामिकः । उदुम्बरस्थता याम्ये वारुण्यां पिप्पलः
शुभः ॥ २०
प्लक्षश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतास्त्वसिद्धये । कण्टकी क्षीरवृक्षश्च आसनः सफलो द्रुमः ॥ २१
भार्याहानौ प्रजाहानौ भवेतां क्रमशस्तदा । न च्छिन्द्याद्यदि तानन्यानन्तरे स्थापयेच्छुभान्
पुन्नागाशोकबकुलशमीतिलकचम्पकान् । दाडिमीपिप्पलीद्राक्षास्तथा कुसुममण्डपान् ॥
जम्बीरपूगपनसद्रुमकेतकीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ॥
यन्नारिकेलकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति ॥ २४

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुविद्यासु वेधपरिवर्जनं नाम पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२८३० ॥

अथ षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

उदगादिप्लवं वास्तु समानाशिखरं तथा । परीक्ष्य पूर्ववत्कुर्यात्स्तम्भोच्छ्रायं विचक्षणः ॥ १
न देवधूर्तसचिवचत्वराणां [1]समीपतः । कारयेद्भवनं प्राज्ञो दुःखशोकभयं ततः ॥ २
तस्य प्रदेशाश्चत्वारस्तथोत्सर्गोऽग्रतः शुभः । पृष्ठतः पृष्ठभागस्तु सव्यावतः प्रशस्यते ॥ ३
अपसव्यो विनाशाय दक्षिणे [3]शीर्षकस्तथा । सर्वकामफलो नृणां संपूर्णो नाम [4]वामतः ॥ ४
एवं प्रदेशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत् । अथ सांवत्सरप्रोक्ते मुहूर्ते शुभलक्षणे ॥ ५
रत्नोपरि शिलां कृत्वा सर्वबीजसमन्विताम् । चतुर्भिर्ब्राह्मणैः स्तम्भं कारयित्वा सुपूजितम् ॥
शुक्लाम्बरधरः शिल्पिसहितो वेदपारगः । स्नापितं विन्यसेत्तद्वत्सर्वौषधिसमन्वितम् ॥ ७
नानाक्षतसमोपेतं वस्त्रालंकारसंयुतम् । ब्रह्मघोषेण वाद्येन नीतमङ्गलनिःस्वनैः ॥ ८
पायसं भोजयेद्विप्रान्होमं तु मधुसर्पिषा । वास्तोष्पते प्रतिजानीहि मन्त्रेणानेन सर्वदा ॥ ९
सूत्रपाते तथा कार्यमेवं स्तम्भोदये पुनः । द्वारवंशोच्छ्रये तद्वत्प्रवेशसमये तथा ॥ १०
वास्तूपशमने तद्वद्वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा । ईशाने [6]सूत्रपातः स्यादाग्नेये स्तम्भरोपणम् ॥ ११
प्रदक्षिणं च कुर्वीत वास्तोः पदविलेखनम् [7]। तर्जनी मध्यमा चैव तथाऽङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे ॥
प्रवालरत्नकनकफलं पिष्ट्वा कृतोदकम् । सर्ववास्तुविभागेषु शस्तं पदविलेखने ॥ १३

---

* इत आरभ्य विपरीतास्त्वसिद्धय इत्यन्तग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो ङ. पुस्तके विद्यते ।

---

१ घ. आत्मानं । ङ. च. अध्वानं । २ क. ख. समन्ततः । ३ घ. शार्णिक° । ४ घ. °मतः स्मृतः । ५ घ. °म्भ वस्त्रालंकारपू° । ६ घ. °त्रकं फलपुष्पाक्षतो° । ७ घ. °खनम् । न ।

न भस्माङ्गारकाष्ठेन नखशस्त्रेण चर्मभिः । न शृङ्गास्थिकपालैश्च क्वचिद्वास्तु विलेखयेत्॥
एभिर्विलिखितं कुर्याद्दुःखशोकभयादिकम् । यदा गृहप्रवेशः स्याच्छिल्पी तत्रापि लक्ष-
येत् ॥ १५
स्तम्भसूत्रादिकं तद्वच्छुभाशुभफलप्रदम् । आदित्याभिमुखं रौति शकुनिः परुषं यदि ॥
तुल्यकालं स्पृशेदङ्गं गृहभर्तुर्यदात्मनः । वास्त्वङ्गे तद्विजानीयान्नरशल्यं भयप्रदम् ॥ १७
अङ्कनानन्तरं यत्र हस्त्यश्वश्वापदं भवेत् । तदङ्गसंभवं विन्द्यात्तत्र शल्यं विचक्षणः॥१८
प्रसार्यमाणे सूत्रे तु श्वा गोमायुर्विलङ्घते । तत्तु शल्यं विजानीयात्खरशब्देऽतिभैरवे ॥
यदीशाने तु दिग्भागे मधुरं रौति वायसः । धनं तत्र विजानीयाद्भागे वा स्वाम्यधिष्ठिते ॥
सूत्रच्छेदे भवेन्मृत्युर्व्याधिः कीले त्वधोमुखे । अङ्गारेषु तथोन्मादं कपालेषु च संभ्रमम् ॥
कम्बुशल्येषु जानीयात्पौंश्चल्यं स्त्रीषु वास्तुवित्]] गृहभर्तुर्गृहस्यापि विनाशः शिल्पिसंभ्रमे
स्तम्भे स्कन्धच्युते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत् । कुम्भापहारे सर्वस्य कुलस्यापि क्षयो भवेत्
*मृत्युः स्थानच्युते कुम्भे भग्ने बन्धं विदुर्बुधाः । करसंख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः॥
बीजौषधिविहीने तु भूतेभ्यो भयमादिशेत् । +प्राग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे छत्रं निवेशयेत्
ततः प्रदक्षिणेनान्यान्न्यसेत्स्तम्भान्विचक्षणः ॥ २५
यस्माद्भयंकरा नृणां योजिता ह्यप्रदक्षिणम् । रक्षां कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशिनीम्॥
तथा फलवतीं शाखां स्तम्भोपरि निवेशयेत् । प्रागुदक्प्रवणं कुर्याद्दिङ्मूढं तु न कारयेत्॥
स्तमं वा भवनं वाऽपि द्वारं वासगृहं तथा]। दिङ्मूढे कुलनाशः स्यान्न च संवर्धयेद्गृहम् ॥
यदि संवर्धयेद्गेहं सर्वमेव विवर्धयेत् । पूर्वेण वर्धितं वास्तु कुर्याद्वैराणि सर्वदा ॥ २९
दक्षिणे वर्धितं वास्तु मृत्यवे स्यान्न संशयः । पश्चाद्विवृद्धं यद्वास्तु तदर्थक्षयकारकम्॥ ३०
वर्धापितं तथा सौम्ये बहुसंतापकारकम् । आग्नेये यत्र वृद्धिः स्यात्तदाग्निभयदं भवेत् ॥३१
वर्धितं राक्षसे कोणे शिशुक्षयकरं भवेत् × । वर्धापितं तु वायव्ये वातव्याधिप्रकोपकृत् ॥
ईशान्यामन्नहानिः स्याद्वास्तौ संवर्धिते सदा । ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ॥
महानसं तथाऽऽग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरे जलम् । गृहस्योपस्करं सर्वं नैर्ऋत्ये स्थापयेद्बुधः॥३४
बन्धस्थानं बहिः कुर्यात्स्नानमण्डपमेव च । धनधान्यं च वायव्ये कर्मशालां ततो बहिः॥
एवं वास्तुविशेषः स्याद्गृहभर्तुः शुभावहः ॥ ३५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२८६५ ॥

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. पुस्तके—मृत्युं स्थानच्च्युते कुम्भे स्तम्भभग्ने तथा विदुरिति । + एतदर्धं न विद्यते क. ख. ङ. पुस्तकेषु । × इत उत्तरमेतदर्धं ङ. पुस्तके स्तम्भो वा भवनं वाऽपि द्वारं वा च गृहं भवेत् ।

१ घ. फलोदयम् । भा° । २ घ. स्तम्भस्क° । ङ स्तम्भस्कन्धाच्च्युते । ३ घ. °धाः । कुम्भसं° । ४ क. ख. °द्भयकरं नृ° । घ. °द्भयक° । ५ ङ. °मूले तु । ६ क. ख. °र्वदिक्षु वि° । ७ ग. वर्धितं च त° । ८ ङ. °शान्यां तु महाहानिर्वास्तौ । ९ क. ख. बधस्थानं । घ. सर्वस्थानं ।

अथ सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि दार्वाहरणमुत्तमम्। धनिष्ठापञ्चकं मुक्त्वा त्विष्ट्यादिकमतः परम्॥
ततः सांवत्सरादिष्टे दिने यायाद्वनं बुधः। प्रथमं बलिपूजां च कुर्याद्वृक्षस्य सर्वदा॥ २
पूर्वोत्तरेण पतितं गृहदारु प्रशस्यते। अन्यथा न शुभं विद्याद्याम्योपरि निपातनम्॥ ३
क्षीरवृक्षोद्भवं दारु न गृहे विनिवेशयेत्। कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम्॥ ४
गजावरुग्णं च तथा विद्युन्निर्घातपीडितम्। अर्धशुष्कं तथा दारु भग्नशुष्कं तथैव च॥५
चैत्यदेवालयोत्पन्नं नदीसंगमजं तथा। श्मशानकूपनिलयं तडागादिसमुद्भवम्॥ ६
वर्जयेत्सर्वथा दारु यदीच्छेद्विपुलां श्रियम्। तथा कण्टकिनो वृक्षान्नीपनिम्बविभीतकान्॥
श्लेष्मातकानाम्रतरूनवर्जयेद्गृहकर्मणि। आसनाशोकमधुकसर्जशालाः शुभावहाः॥ ८
चन्दनं पनसं धन्यं सुरदारु हरिद्रवः। द्वाभ्यामेकेन वा कुर्यात्त्रिभिर्वा भुवनं शुभम्॥ ९
बहुभिः कारितं यस्मादनेकभयदं भवेत्। एकैकशिंशपा धन्या श्रीपर्णी तिन्दुकी तथा॥
एता[3] नान्यसमायुक्ताः कदाचिच्छुभकारिकाः। स्यन्दनः पनसस्तद्वत्सरलार्जुनपद्मकाः॥
एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्यफलप्रदाः। तरुच्छेदे महापीते गोधा विन्द्याद्विचक्षणः॥१२
माञ्जिष्ठवर्णे भेकः स्यान्नीले सर्पादि निर्दिशेत्। अरुणे सरटं विद्यान्मुक्ताभे शुकमादिशेत्
कपिले मूषकान्विद्यात्खड्गाभे जलमादिशेत्। एवंविधं सगर्भं तु वर्जयेद्वास्तुकर्मणि॥१४
पूर्वच्छिन्नं तु गृह्णीयान्निमित्तशकुनैः शुभैः। व्यासेन गुणिते दैर्घ्ये अष्टाभिर्वै हृते तथा॥
यच्छेषमायतं विन्द्यादष्टभेदं वदामि वः। ध्वजो धूमश्च सिंहश्च खरः श्वा वृष एव च॥
हस्ती ध्वांक्षश्च पूर्वाद्याः करशेषा भवन्त्यमी। ध्वजः सर्वमुखो धन्यः प्रत्यग्द्वारो विशेषतः
उदङ्मुखो भवेत्सिंहः प्राङ्मुखो वृषभो भवेत्। दक्षिणाभिमुखो हस्ती सप्तभिः समुदाहृतः
एकेन ध्वज उद्दिष्टस्त्रिभिः सिंहः प्रकीर्तितः। पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकोणस्थांश्च वर्जयेत्
तमेवाष्टगुणं कृत्वा करराशिं विचक्षणः। सप्तविंशाहृते भागे ऋक्षं विद्याद्विचक्षणः॥ २०
अष्टभिर्भाजिते ऋक्षे यः शेषः स व्ययो मतः। व्ययाधिकं न कुर्वीत यतो दोषकरं भवेत्॥
आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान्हरिः॥ २१

कृत्वाऽग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम्।
दत्त्वा हिरण्यवसनानि तदा द्विजेभ्यो माङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेत्तु॥ २२
गृह्योक्तहोमविधिना बलिकर्म कुर्यात्प्रासादवास्तुशमने च विधिर्य उक्तः।
संतर्पयेद्द्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः शुक्लाम्बरः स्वभवनं प्रविशेत्सधूपम्॥ २३

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुविद्यानुकीर्तनं नाम सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५७॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः॥ १२८८८॥

---

१ घ. ङ. च. °द्वृक्षाय र°। २ ग. घ. ऊर्ध्वशुष्कं। ३ ख. ग एते। ४ च. °युक्ता वास्तुकार्ये शुभप्रदाः।
°। ५ ग. च. सर्प विनि°। ६ ङ. च. विद्यादष्टभेदं तथा मिथः। ध्व°। ७ ग. ङ. धूम्रश्च।

अथाऽष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

क्रियायोगः कथं सिध्येद्गृहस्थादिषु सर्वदा । ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोगो विशिष्यते ॥१

सूत उवाच—

क्रियायोगं प्रवक्ष्यामि देवतार्चानुकीर्तनम् । भुक्तिमुक्तिप्रदं यस्मान्नान्यल्लोकेषु विद्यते ॥ २

प्रतिष्ठायां सुराणां तु देवतार्चानुकीर्तनम् । देवयज्ञोत्सवं चापि बन्धनाद्येन मुच्यते ॥ ३

विष्णोस्तावत्प्रवक्ष्यामि याद्दग्रूपं प्रशस्यते । शङ्खचक्रधरं शान्तं पद्महस्तं गदाधरम् ॥ ४

छत्राकारं शिरस्तस्य कम्बुग्रीवं शुभेक्षणम् । तुङ्गनासं शुक्तिकर्णं प्रशान्तोरुभुजक्रमम् ॥ ५

क्वचिदष्टभुजं विद्याच्चतुर्भुजमथापरम् । द्विभुजश्चापि कर्तव्यो भवनेषु पुरोधसा ॥ ६

देवस्याष्टभुजस्यास्य यथास्थानं निबोधत । खड्गो गदा शरः पद्मं देयं दक्षिणतो हरेः ॥ ७

धनुश्च खेटकं चैव शङ्खचक्रे च वामतः । चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथैवाऽऽयुधसंस्थितिम् ॥ ८

दक्षिणेन गदा पद्मं वासुदेवस्य कारयेत् । वामतः शङ्खचक्रे च कर्तव्ये भूतिमिच्छता ॥ ९

कृष्णावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते । यथेच्छया शङ्खचक्रे चोपरिष्टात्प्रकल्पयेत् ॥ १०

अधस्तात्पृथिवी तस्य कर्तव्या पादमध्यतः । दक्षिणे प्रणतं तद्वद्गरुत्मन्तं निवेशयेत् ॥ ११

वामतस्तु भवेल्लक्ष्मीः पद्महस्ता शुभानना । गरुत्मानग्रतो वाऽपि संस्थाप्यो भूतिमिच्छता॥

श्रीश्च पुष्टिश्च कर्तव्ये पार्श्वयोः पद्मसंयुते । तोरणं चोपरिष्टात्तु विद्याधरसमन्वितम् ॥ १३

देवदुंदुभिसंयुक्तं गन्धर्वमिथुनान्वितम् । *पत्रवल्लीसमोपेतं सिंहव्याघ्रसमन्वितम् ॥ १४

तथा कल्पलतोपेतं स्तुवद्भिरमरेश्वरैः । एवंविधो भवेद्विष्णोस्त्रिभागेणास्य पीठिका ॥ १५

नवतालप्रमाणास्तु देवदानवकिंनराः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि मानोन्मानं विशेषतः ॥ १६

जालान्तरप्रविष्टानां भानूनां यद्रजः स्फुटम् । त्रसरेणुः स विज्ञेयो वालाग्रं तैरथाष्टभिः ॥ १७

तदष्टकेन लिख्या तु यूका लिख्याष्टकैर्मता । यवो यूकाष्टकं तद्वदष्टभिस्तैस्तदङ्गुलम् ॥ १८

स्वकीयाङ्गुलिमानेन मुखं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् । मुखमानेन कर्तव्या सर्वावयवकल्पना ॥ १९

सौवर्णी राजती वाऽपि ताम्री रत्नमयी तथा । शैली दारुमयी चापि लोहसीसमयी तथा॥२०

रीतिकाधातुयुक्ता वा ताम्रकांस्यमयी तथा । शुभदारुमयी वाऽपि देवतार्चा प्रशस्यते ॥ २१

अङ्गुष्ठपर्वादारभ्य वितस्तिर्यावदेव तु । गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥ २२

आषोडशा तु प्रासादे कर्तव्या नाधिका ततः । मध्योत्तमकनिष्ठा तु कार्या वित्तानुसारतः २३

द्वारोच्छ्रायस्य यन्मानमष्टधा तत्तु कारयेत् । भागमेकं ततस्त्यक्त्वा परिशिष्टं तु यद्भवेत्॥२४

भागद्वयेन प्रतिमा त्रिभागीकृत्य तत्पुनः । पीठिका भागतः कार्या नातिनीचा नचोच्छ्रिता

प्रतिमामुखमानेन नव भागान्प्रकल्पयेत् । चतुरङ्गुला भवेद्ग्रीवा भागेन हृदयं पुनः ॥ २६

---

* एतदर्धं न ङ. च. पुस्तकयोः ।

---

१ ङ. च. °पि स्थापनार्चनमु° । २ ङ. च. °मि यथास्थानं प्र° । ३ ङ. च. शार्ङ्गपद्मह° । ४ ग. °जं कुर्याच्च- तुर्भुजमथापि वा । द्वि° । ५ ङ. च. भुवनेषु । ६ क. ख. दिव्यं । ७ क. ख. घ. °स्थितिः । द° । ८ ग. ङ. च. देवी ।

नाभिस्तस्मादधः कार्या भागेनैकेन शोभना । निम्नत्वे विस्तरत्वे च अङ्गुलं परिकीर्तितम्[3] ॥
नाभेरधस्तथा मेढ्रं भागेनैकेन कल्पयेत् । द्विभागेनाऽऽयतावूरू जानुनी चतुरङ्गुले ॥ २८
जङ्घे द्विभागे विख्याते पादौ च चतुरङ्गुलौ । चतुर्दशाङ्गुलस्तद्वन्मौलिरस्य प्रकीर्तितः ॥२९
ऊर्ध्वमानमिदं प्रोक्तं पृथुत्वं च निबोधत । सर्वावयवमानेषु विस्तारं शृणुत द्विजाः ॥ ३०
चतुरङ्गुलं ललाटं स्यादूर्ध्वं नासा तथैव च । द्व्यङ्गुलस्तु हनुर्ज्ञेय ओष्ठौ द्व्यङ्गुलसंमितौ ॥ ३१
अष्टाङ्गुलं ललाटं च तावन्मात्रे भ्रुवौ मते । अर्धाङ्गुला भ्रुवोर्लेखा मध्ये धनुरिवाऽऽनता ॥३२
उन्नताग्रा भवेत्पार्श्वे श्लक्ष्णतीक्ष्णा प्रशस्यते । अक्षिणी द्व्यङ्गुलायामे तदर्धं चैव विस्तरे ३३
उन्नतोदरमध्ये तु रक्तान्ते शुभलक्षणे । तारकार्धविभागेन दृष्टिः स्यात्पञ्चभागिकी ॥ ३४
द्व्यङ्गुलं तु भ्रुवोर्मध्ये नासामूलमथाङ्गुलम् । नासाग्रविस्तरं तद्वत्पुटद्वयमथाऽऽनतम् ॥ ३५
नासापुटबिलं तद्वदर्धाङ्गुलमुदाहृतम् । कपोले द्व्यङ्गुले तद्वत्कर्णमूलाद्विनिर्गते ॥ ३६
हन्वग्रमङ्गुलं तद्वद्विस्तारो द्व्यङ्गुलो भवेत् । *अर्धाङ्गुला भ्रुवो राजी प्रणालसदृशी समा ३७
अर्धाङ्गुलसमस्तद्वदुत्तरोष्ठस्तु विस्तरे । निष्पावसदृशं तद्वन्नासापुटदलं भवेत्[11] ॥ ३८
सृक्किणी ज्योतिस्तुल्ये तु कर्णमूलात्षडङ्गुले । कर्णौ तु भ्रूसमौ ज्ञेयावूर्ध्वं तु चतुरङ्गुलौ ॥ ३९
द्व्यङ्गुलौ कर्णपार्श्वौ तु मात्रामेकां तु विस्तृतौ । कर्णयोरुपरिष्टाच्च मस्तकं द्वादशाङ्गुलम् ४०
ललाटं[12] पृष्ठतोऽर्धेन प्रोक्तमष्टादशाङ्गुलम् । षट्त्रिंशदङ्गुल[13]श्चास्य परिणाहः शिरोगतः ॥ ४१
सकेशनिचयो यस्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलः । केशान्ताद्धनुका तद्वदङ्गुलानि तु षोडश ॥ ४२
ग्रीवामध्यपरीणाहश्चतुर्विंशतिकाङ्गुलः । अष्टाङ्गुला भवेद्ग्रीवा पृथुत्वेन प्रशस्यते[14] ॥ ४३
स्तनग्रीवान्तरं प्रोक्तमेकतालं[15] स्वयंभुवा । स्तनयोरन्तरं तद्वद्द्वादशाङ्गुलमिष्यते ॥ ४४
स्तनयोर्मण्डलं तद्वद्द्व्यङ्गुलं परिकीर्तितम् । +चूचुकौ मण्डलस्यान्तर्यवमात्रावुभौ स्मृतौ ॥
[16]द्वितालं चापि विस्ताराद्वक्षःस्थलमुदाहृतम् । कक्षे षडङ्गुले प्रोक्ते बाहुमूलस्तनान्तरे ॥ ४६
चतुर्दशाङ्गुलौ पादाव[17]ङ्गुष्ठौ तु त्रिर(द्विर)ङ्गुलौ[18] । पञ्चाङ्गुलपरीणाहमङ्गुष्ठाग्रं तथोन्नतम् ॥ ४७
अङ्गुष्ठकसमा तद्वदायामा[19] स्यात्प्रदेशिनी । तस्याः षोडशभागेन हीयते मध्यमाङ्गुली॥४८
अनामिकाष्टभागेन कनिष्ठा चापि हीयते । पर्वत्रयेण चाङ्गुल्यौ गुल्फौ द्व्यङ्गुलकौ मतौ ॥
पार्ष्णिर्द्व्यङ्गुलमात्रस्तु कलयोच्चैः प्रकीर्तितः । द्विपर्वाङ्गुष्ठकः प्रोक्तः परीणाहश्च द्व्यङ्गुलः
प्रदेशिनीपरीणाहस्त्र्यङ्गुलः समुदाहृतः । कनिष्ठिकाष्टभागेन हीयते क्रमशो द्विजाः ॥ ५१

---

* एतदर्धं न विद्यते ग. च. पुस्तकयोः । + एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ङ. च. पुस्तकयोः । चूचुके मण्डलस्यान्तः पादमात्रे उभे स्मृते इति ।

---

१ ग. शोभिना । ङ. च शोभिता । २ ङ. च. °त् । त्रिभागमाय° । ३ ङ. च. °ले । द्विभागेनाऽऽयते जङ्घे पा° । ४ ग. °ध मे । स° । ५ क. ख. ओष्ठः स्वाङ्गुल संमितः । चतुरङ्गु° । ६ क ख. °गिका । द्व्य° । ७ घ. पुटद्वयमुन्नत° । ८ ङ. च. °पो लौ द्व्य । ९ ङ. च. °र्गतौ । ह° । १० ध. °णालीसदृशी तथा । अ° । ११ ग च. °त् । उभे तु सृक्किणी तुल्ये क° । १२ क. ख. °लाटात्पृष्ठ° । १३ ङ. च. °ङ्गुलं ग्रीवा पृथु° । १४ ङ. च. विशिष्यते । १५ ङ. च. °कतालं । १६ च. त्रितालं । १७ ङ. च. पादाङ्गुष्ठौ त्र्यङ्गुलतः स्मृतौ । प° । १८ ग. ङ्गुष्ठस्तु द्विरङ्गुलः । प° । १९ ग. घ. च. यामे स्या° ।

अङ्गुलेनोच्छ्रयः कार्यो ह्यङ्गुष्ठस्य विशेषतः । तदर्धेन तु शेषाणामङ्गुलीनां तथोच्छ्रयः ॥
जङ्घाग्रे परिणाहस्तु अङ्गुलानि चतुर्दश । जङ्घामध्ये परीणाहस्तथैवाष्टादशाङ्गुलः ॥
जानुमध्ये परीणाह एकविंशतिरङ्गुलः । जानूच्छ्रयोऽङ्गुलः प्रोक्तो मण्डलं तु त्रिरङ्गुलम्
ऊरुमध्ये परीणाहो ह्यष्टाविंशतिकाङ्गुलः । एकत्रिंशोपरिष्टाच्च वृषणौ तु त्रिरङ्गुलौ ॥५५
द्व्यङ्गुलं च तथा मेढ्रं परीणाहे षडङ्गुलम् । मणिबन्धादधो विद्यात्केशरेखास्तथैव च॥५६
मणिकोशपरीणाहश्चतुरङ्गुल इष्यते । विस्तरेण भवेत्तद्वत्कटिरष्टादशाङ्गुला ॥ ५७
द्वाविंशति तथा स्त्रीणां स्तनौ च द्वादशाङ्गुलौ। नाभिमध्यपरीणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलः
पुरुषे पञ्चपञ्चाशत्कट्यां[3] चैव तु वेष्टनम् । कक्षयोरुपरिष्टात्तु स्कन्धौ प्रोक्तौ षडङ्गुलौ ॥ ५९
अष्टाङ्गुलां तु विस्तारे ग्रीवां चैव विनिर्दिशेत् । परिणाहे तथा ग्रीवां कला द्वादश निर्दिशेत्
आयामो भुजयोस्तद्वद्द्विचत्वारिंशदङ्गुलः । कार्यं तु बाहुशिखरं प्रमाणे षोडशाङ्गुलम् ॥
ऊर्ध्वं यद्बाहुपर्यन्तं विद्यादष्टा[4]दशाङ्गुलम् । तथैकाङ्गुलहीनं तु द्वितीयं पर्व उच्यते ॥ ६२
बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुलः । षोडशोक्तः प्रबाहुस्तु षट्कलोऽग्रकरो मतः ॥६३
सप्ताङ्गुलं करतलं पञ्च मध्याङ्गुली मता । अनामिका मध्यमायाः सप्तभागेन हीयते ॥ ६४
तस्यास्तु पञ्चभागेन कनिष्ठा परिहीयते । मध्यमायास्तु हीना वै पञ्चभागेन तर्जनी ॥ ६५
अङ्गुष्ठस्तर्जनीमूलादधः प्रोक्तस्तु तत्समः । अङ्गुष्ठपरिणाहस्तु विज्ञेयश्चतुरङ्गुलः ॥ ६६
शेषाणामङ्गुलीनां तु भागो भागेन हीयते । मध्यमापर्वमध्यं तु अङ्गुलद्वयमायतम् ॥ ६७
यवो यवेन सर्वासां तस्यास्तस्याः प्रहीयते । अङ्गुष्ठपर्वमध्यं तु तर्जन्या सदृशं भवेत् ॥ ६८
यवद्वयाधिकं तद्वदग्रपर्व उदाहृतम् । पर्वार्धे तु नखान्विद्यादङ्गुलीषु समन्ततः ॥ ६९
स्निग्धं श्लक्ष्णं प्रकुर्वीत ईषद्रक्तं तथाऽग्रतः । निम्नपृष्ठं भवेन्मध्ये पार्श्वतः कलयोच्छ्रितम् ॥
तथैव केशवल्लीयं स्कन्धोपरि दशाङ्गुला । स्त्रियः कार्यास्तु तन्वङ्ग्यः स्तनोरुजघनाधिकाः
चतुर्दशाङ्गुलायाममुदरं तासु[5] निर्दिशेत् । नानाभरणसंपन्नाः किंचिच्छ्लक्ष्णभुजास्ततः ॥
किंचिद्दीर्घं भवेद्वक्त्रमलकावलिरुत्तमा । नासा ग्रीवा ललाटं च सार्धमात्रं त्रिरङ्गुलम् ॥
अध्यर्धाङ्गुलविस्तारः शस्यतेऽधरपल्लवः । अधिकं नेत्रयुग्मं तु चतुर्भागेन निर्दिशेत् ॥
ग्रीवावलिश्च कर्तव्या किंचिदर्धाङ्गुलोच्छ्रया ॥ ७४
एवं नारीषु सर्वासु देवानां प्रतिमासु च[7] । नवतालमिदं प्रोक्तं लक्षणं पापनाशनम् ॥ ७५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे देवार्चानुकीर्तने प्रमाणानुकीर्तनं नामाष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२९६३ ॥

अथ नवपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवाकारान्विशेषतः । दशतालः स्मृतो रामो बलिर्वैरोचनिस्तथा ॥ १

---

१ घ. °त्रिंशश्चोपरिष्टो वृ° । २ ग. °कोष्ठप° । ३ ग. °ट्यां वै तन्तुवे° । ४ क. ख. °ष्टाङ्गुलं शतम् । त°
५ ग. घ °मापद्यभागं तु । ६ क. ख. नाम । ७ क. ख. च । तत्र चाल° ।

वाराहो नारसिंहश्च सप्ततालस्तु वामनः । मत्स्यकूर्मौ च निर्दिष्टौ यथाशोभं स्वयंभुवा ॥ २
अतः परं प्रवक्ष्यामि रुद्राद्याकारमुत्तमम्[1] । स पीनोरुभुजस्कन्धस्तप्तकाञ्चनसप्रभः ॥ ३
शुक्लोऽर्करश्मिसंघातश्चन्द्राङ्कितजटो विभुः । जटामुकुटधारी च द्व्यष्टवर्षाकृतिश्च सः ॥ ४
बाहू वारणहस्ताभौ वृत्तजङ्घोरुमण्डलः । ऊर्ध्वकेशश्च कर्तव्यो दीर्घायतविलोचनः ॥ ५
व्याघ्रचर्मपरीधानः कटिसूत्रत्रयान्वितः । हारकेयूरसंपन्नो भुजङ्गाभरणस्तथा ॥ ६
बाहवश्चापि कर्तव्या नानाभरणभूषिताः । पीनोरुगण्डफलकः कुण्डलाभ्यामलंकृतः ॥ ७
आजानुलम्बबाहुश्च सौम्यमूर्तिः सुशोभनः । खेटकं वामहस्ते तु खड्गं चैव तु दक्षिणे ॥
शक्तिं दण्डं त्रिशूलं च दक्षिणेषु निवेशयेत् । कपालं वामपार्श्वे तु नागं खट्वाङ्गमेव च ॥ ९
एकश्च वरदो हस्तस्तथाऽक्षवलयोऽपरः । वैशाखं[2] स्थानकं कृत्वा नृत्याभिनयसंस्थितः॥ १०
नृत्यन्दशभुजः कार्यो गजचर्मधरस्तथा । तथा त्रिपुरदाहे च बाहवः षोडशैव तु ॥ ११
शङ्खं चक्रं गदा शार्ङ्गं घण्टा तत्राधिका भवेत् । तथा धनुः पिनाकश्च शरो विष्णुमयस्तथा ॥
* चतुर्भुजोऽष्टबाहुर्वा ज्ञानयोगेश्वरो मतः । तीक्ष्णनासाग्रदशनः करालवदनो महान् ॥ १३
भैरवः शस्यते लोके प्रत्यायतनसंस्थितः । न मूलायतने कार्यो भैरवस्तु भयंकरः ॥ १४
नारसिंहो वराहो वा तथाऽन्येऽपि भयंकराः । नाधिकाङ्गा न हीनाङ्गाः कर्तव्या देवताः क्वचित् ॥ १५
स्वामिनं घातयेन्न्यूना करालवदना तथा । अधिका शिल्पिनं हन्यात्कृशा चैवार्थनाशिनी ॥
कृशोदरी तु दुर्भिक्षं निर्मांसा धननाशिनी । वक्रनासा तु दुःखाय संक्षिप्ताङ्गी[3] भयंकरी ॥ १७
चिपिटा दुःखशोकाय अनेत्रा नेत्रनाशिनी । दुःखदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादकृशा तथा ॥
हीनाङ्गा हीनजङ्घा च भ्रमोन्मादकरी नृणाम् । शुष्कवक्त्रा तु राजानं कटिहीना च या भवेत् ॥ १९
पाणिपादविहीनो यो जायते मारको महान् । जङ्घाजानुविहीना च शत्रुकल्याणकारिणी
पुत्रमित्रविनाशाय हीनवक्षःस्थला तु या । संपूर्णावयवा या तु आयुर्लक्ष्मीप्रदा सदा ॥ २१
एवं लक्षणमासाद्य कर्तव्यः परमेश्वरः । स्तूयमानः सुरैः सर्वैः समन्ताद्दर्शयेद्भवम् ॥ २२
शक्रेण नन्दिना चैव महाकालेन शंकरम् । प्रणता लोकपालास्तु पार्श्वे तु गणनायकाः ॥ २३
नृत्यन्भृङ्गिरिटिश्चैव भूतवेतालसंवृताः । सर्वे हृष्टास्तु कर्तव्याः स्तुवन्तः परमेश्वरम् ॥ २४

गन्धर्वविद्याधरकिंनराणामथाप्सरोगुह्यकनायकानाम् ।
गणैरनेकैः शतशो[4] महेन्द्रैर्मुनिप्रवीरैरपि नम्यमानम् ॥ २५
धृताक्षसूत्रैः शतशः प्रवालपुष्पोपहारप्रचयं ददद्भिः ।
संस्तूयमानं भगवन्तमीड्यं नेत्रत्रयेणा[5]मरमर्त्यपूज्यम् ॥ २६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रतिमालक्षण एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२९८९ ॥

---

* न विद्यतेऽयं श्लोको ग पुस्तके ।

---

१ ग. °म् । आपी° । २ क. ख. °शाखस्था° । ३ ग. साक्षनाङ्गी । ४ ग. °शोऽपि संवृतः सुरेन्द्रमुख्यैरभिवन्द्यमानः । धृ° । ५ ङ. च. °णापरमं प्रजानाम् । इ° ।

अथ षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—
अधुना संप्रवक्ष्यामि अर्धनारीश्वरं परम् । अर्धेन देवदेवस्य नारीरूपं सुशोभनम् ॥ १
ईशार्धे तु जटाभागो बालेन्दुकलया युतः । उमार्धे चापि दातव्यौ सीमन्ततिलकावुभौ ॥
वासुकिं दक्षिणे कर्णे वामे कुण्डलमादिशेत् । बालिका चोपरिष्टात्तु कपालं दक्षिणे करे ॥
त्रिशूलं वाऽपि कर्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः ॥ ३
वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं च विशेषतः । वामबाहुश्च कर्तव्यः केयूरवलयान्वितः ॥ ४
उपवीतं च कर्तव्यं मणिमुक्तामयं तथा ॥ ५
स्तनभारं तथाऽर्धे तु वामे पीनं प्रकल्पयेत् । हारार्धमुज्ज्वलं कुर्याच्छ्रोण्यर्धं तु तथैव च ॥ ६
लिङ्गार्धमूर्धगं कुर्याद्व्यालाजिनकृताम्बरम् । वामे लम्बपरीधानं कटिसूत्रत्रयान्वितम् ॥
नानारत्नसमोपेतं दक्षिणं भुजगान्वितम् । देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरि सुसंस्थितम् ॥ ८
किंचिदूर्ध्वं तथा वामं भूषितं नूपुरेण तु । रत्नैर्विभूषितान्कुर्यादङ्गुलीष्वङ्गुलीयकान् ॥ ९
सालक्तकं तथा पादं पार्वत्या दर्शयेत्सदा । अर्धनारीश्वरस्यैवं रूपमस्मिन्नुदाहृतम् ॥ १०
उमामहेश्वरस्यापि लक्षणं शृणुत द्विजाः । संस्थानं तु तयोर्वक्ष्ये लीलाललितविभ्रमम् ॥
चतुर्भुजं द्विबाहुं वा जटाभारेन्दुभूषितम् । लोचनत्रयसंयुक्तमुमैकस्कन्धपाणिनम् ॥ १२
दक्षिणेनोत्पलं शूलं वामे कुचभरे करम् । द्वीपिचर्मपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥ १३
सुप्रतिष्ठं सुवेषं च तथाऽर्धेन्दुकृतासनम् । वामे तु संस्थिता देवी तस्योरौ बाहुगूहिता ॥ १४
शिरोभूषणसंयुक्तैरलकैर्ललितानना । सबालिका कर्णवर्ता ललाटतिलकोज्ज्वला ॥ १५
मणिकुण्डलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा क्वचित् । हारकेयूरबहुला हरवक्त्रावलोकिनी ॥ १६
वामांसं देवदेवस्य स्पृशन्ती लीलया ततः । दक्षिणं तु बहिः कृत्वा बाहुं दक्षिणतस्तथा ॥
स्कन्धे वा दक्षिणे कुक्षौ स्पृशन्त्यङ्गुलिजैः क्वचित् । वामे तु दर्पणं दद्यादुत्पलं वा सुशोभनम् ॥
कटिसूत्रत्रयं चैव नितम्बे स्यात्प्रलम्बकम् । जया च विजया चैव कार्तिकेयविनायकौ ॥
पार्श्वयोर्दर्शयेत्तत्र तोरणे गणगुह्यकान् । माला विद्याधरास्तद्वद्वीणावानप्सरोगणः ॥ २०
एतद्रूपमुमेशस्य कर्तव्यं भूतिमिच्छता । शिवनारायणं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २१
वामार्धे माधवं विद्याद्दक्षिणे शूलपाणिनम् । बाहुद्वयं च कृष्णस्य मणिकेयूरभूषितम् ॥ २२
शङ्खचक्रधरं शान्तमारक्ताङ्गुलिविभ्रमम् । *चक्रस्थाने गदां वाऽपि पाणौ दद्यादधस्तले
शङ्खं चैवोत्तरे दद्यात्कट्यर्धं भूषणोज्ज्वलम् । पीतवस्त्रपरीधानं चरणं मणिभूषणम् ॥ २४
दक्षिणार्धं जटाभारमर्धेन्दुकृतभूषणम् । भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ॥ २५

* इत आरभ्य कृत्तिवाससमित्यन्तग्रन्थो ङ च पुस्तकयोर्न ।

१ क. ख. पीनं । २ क. ख. °त् । परा° । ३ ङ. मुत्पलं । ४ ग. °र्यायोन्यर्धं च त° । ५ घ. ङ. °ण्यर्धं तु । ६ ग. °र्धनर्धकं कु° । ७ क. ख. °म् । कंचिदर्धं त° । ८ ग. जपमालेन्दु° । ९ क. ख. °भूषणम् । लो° । १० क. ख. °ताननम् । वा° । ११ च. °कोत्कका । म° । १२ ङ. च. वामाङ्गं । १३ ग. °ह्मालीभिः कु° । १४ ङ. च. °वं कुर्याद्द° । १५ क. ख. °द्याद्गदाभृतः । शं° । १६ ग. चैवोत्तरे । १७ ग. घ. °तल्लक्षण° ।

द्वितीयं चापि कुर्वीत त्रिशूलवरधारिणम् । व्यालोपवीतसंयुक्तं कट्यर्धे कृत्तिवाससम् ॥ २६
मणिरत्नैश्च संयुक्तं पादं नागविभूषितम् । शिवनारायणस्यैवं कल्पयेद्रूपमुत्तमम् ॥ २७
महावराहं वक्ष्यामि पद्महस्तं गदाधरम् । तीक्ष्णदंष्ट्राग्रघोणास्यं मेदिनी वामकूर्परे ॥ २८
दंष्ट्राग्रेणोद्धृतां दान्तां धरणीमुत्पलान्विताम् । विस्मयोत्फुल्लवदनामुपरिष्टात्प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिसंस्थं तु करं तस्याः प्रकल्पयेत् । कूर्मोपरि तथा पादमेकं नागेन्द्रमूर्धनि ॥ ३०
संस्तूयमानं लोकेशैः समन्तात्परिकल्पयेत् । नारसिंहं तु कर्तव्यं भुजाष्टकसमन्वितम् ॥ ३१
रौद्रं सिंहासनं तद्वद्विदारितमुखेक्षणम् । स्तब्धपीनसटाकर्णं दारयन्तं दितेः सुतम् ॥ ३२
विनिर्गतान्त्रजालं च दानवं परिकल्पयेत् । वमन्तं रुधिरं घोरं भ्रुकुटीवदनेक्षणम् ॥ ३३
युध्यमानश्च कर्तव्यः क्वचित्करणबन्धनैः । परिश्रान्तेन दैत्येन तर्ज्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ३४
दैत्यं प्रदर्शयेत्तत्र खड्गखेटकधारिणम् । स्तूयमानं तथा विष्णुं दर्शयेदमराधिपैः ॥ ३५
तथा त्रिविक्रमं वक्ष्ये ब्रह्माण्डक्रमणोल्बणम् । पादपार्श्वे तथा बाहुमुपरिष्टात्प्रकल्पयेत् ॥
अधस्ताद्वामनं तद्वत्कल्पयेत्सकमण्डलुम् । दक्षिणे छत्रिकां दद्यान्मुखं दीनं प्रकल्पयेत् ॥
भृङ्गारधारिणं तद्वद्बलिं तस्य च पार्श्वतः । बन्धनं चास्य कुर्वन्तं गरुडं तस्य दर्शयेत् ॥
मत्स्यरूपं तथा मत्स्यं कूर्मं कूर्माकृतिं न्यसेत् । एवंरूपस्तु भगवान्कार्यो नारायणो हरिः ॥
ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्तव्यः स चतुर्मुखः । हंसारूढः क्वचित्कार्यः क्वचिच्च कमलासनः ॥ ४०
वर्णतः पद्मगर्भाभश्चतुर्बाहुः शुभेक्षणः । कमण्डलुं वामकरे स्रुवं हस्ते तु दक्षिणे ॥ ४१
वामे दण्डधरं तद्वत्स्रुवं चापि प्रदर्शयेत् । मुनिभिर्देवगन्धर्वैः स्तूयमानं समन्ततः ॥ ४२
कुर्वाणमिव लोकांस्त्रीञ्छुक्लाम्बरधरं विभुम् । मृगचर्मधरं चापि दिव्ययज्ञोपवीतिनम् ॥
आज्यस्थालीं न्यसेत्पार्श्वे वेदांश्च चतुरः पुनः । वामपार्श्वेऽस्य सावित्रीं दक्षिणे च सरस्व-
तीम् ॥ ४४
अग्रे च ऋषयस्तद्वत्कार्याः पैतामहे पदे । कार्तिकेयं प्रवक्ष्यामि तरुणादित्यसप्रभम् ॥ ४५
कमलोदरवर्णाभं कुमारं सुकुमारकम् । दण्डकैश्चीरकैर्युक्तं मयूरवरवाहनम् * ॥ ४६
स्थापयेत्स्वेष्टनगरे भुजान्द्वादश कारयेत् । चतुर्भुजः खर्वटे स्याद्वने ग्रामे द्विबाहुकः ॥ ४७
शक्तिः पाशस्तथा खड्गः शरः शूलं तथैव च । वरदश्चैव हस्तः स्यादथ चाभयदो भवेत् ॥
एते दक्षिणतो ज्ञेयाः केयूरकटकोज्ज्वलाः । धनुः पताकामुष्टिश्च तर्जनी तु प्रसारिता ॥ ४९
खेटकं ताम्रचूडं च वामहस्ते तु शस्यते । द्विभुजस्य करे शक्तिर्वामे स्यात्कुक्कुटोपरि ॥ ५०
चतुर्भुजे शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे त्वसिः । वरदो भयदो वाऽपि दक्षिणः स्यात्तुरीयकः ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं त्रिलोचनम् । लम्बोदरं चतुर्बाहुं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ॥ ५२
ध्वस्तकर्णं बृहत्तुण्डमेकदंष्ट्रं पृथूदरम् । स्वदन्तं दक्षिणकर उत्पलं चापरे तथा ॥ ५३

---

* इतः परं सार्धश्लोको न विद्यते ङ. पुस्तके ।

---

१ क. ख. °पेरम् । दं° । २ ङ. दंष्ट्रयोद्धृतमात्रां तां ध° । ३ ग. घ. तस्य । ४ ग. °म् । उच्चपी° । ५ ग. ङ. च. °टीकृतलक्ष° । ६ ग. ङ. च. °धिपम् । त° । ७ ग. ङ. च. °धाराहु° । ८ ङ. छत्रमाविद्या° । ९ ङ. प्रदर्शयेत् । १० ग. ङ. च. वर्णेन । ११ ङ. °त्यसंनिभम् । षड्भिस्तु वदनैर्यु° । १२ क. ख. °श्चैकह° । १३ घ. °म् । स्तब्धक° । ङ. °म् । शूर्पक° ।

मोदकं परशुं चैव वामतः परिकल्पयेत् । बृहत्त्वात्क्षिप्तवदनं पीनस्कन्धाङ्घ्रिपाणिकम् ॥
युक्तं तु ऋद्धिबुद्धिभ्यामधस्तान्मूषकान्वितम् । कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजं तथा
त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् । जटाजूटसमायुक्तामर्धेन्दुकृतलक्षणाम् ॥ ५६
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् । अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ॥ ५७
नवयौवनसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् । सुचारुदशनां तद्वत्पीनोन्नतपयोधराम् ॥ ५८
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् । त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात्खड्गं चक्रं क्रमादधः॥
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत । खेटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमेव च॥ ६०
घण्टां वा परशुं वाऽपि वामतः संनिवेशयेत् । [* अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत्
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् । हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ॥ ६२
रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फारितेक्षणम् । वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ॥ ६३
+सपाशवामहस्तेन धृतकेशं च दुर्गया । वमद्रुधिरवक्त्रं च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ॥ ६४
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् । किंचिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ६५
स्तूयमानं च तद्रूपममरैः संनिवेशयेत्] । इदानीं सुरराजस्य रूपं वक्ष्ये विशेषतः ॥ ६६
सहस्रनयनं देवं मत्तवारणसंस्थितम् । पृथूरुवक्षोवदनं सिंहस्कन्धं महाभुजम् ॥ ६७
किरीटकुण्डलधरं पीवरोरुभुजेक्षणम् । वज्रोत्पलधरं तद्वन्नानाभरणभूषितम् ॥ ६८
पूजितं देवगन्धर्वैरप्सरोगणसेवितम् । छत्रचामरधारिण्यः स्त्रियः पार्श्वे प्रदर्शयेत् ॥ ६९
सिंहासनगतं चापि गन्धर्वगणसंयुतम् । इन्द्राणीं वामतश्चास्य कुर्यादुत्पलधारिणीम् ॥७०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रतिमालक्षणे षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३०५९ ॥

अथैकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

प्रभाकरस्य प्रतिमामिदानीं शृणुत द्विजाः । रथस्थं कारयेद्देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥ १
सप्ताश्वं चैकचक्रं च रथं तस्य प्रकल्पयेत् । मुकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् ॥ २
नानाभरणभूषाभ्यां भुजाभ्यां धृतपुष्करम् । स्कन्धस्थे पुष्करे ते तु लीलयैव धृते सदा३
चोलकच्छन्नवपुषं क्वचिच्चित्रेषु दर्शयेत् । वस्त्रयुग्मसमोपेतं चरणौ तेजसाऽऽवृतौ ॥ ४
प्रतीहारौ च कर्तव्यौ पार्श्वयोर्दण्डिपिङ्गलौ । कर्तव्यौ खड्गहस्तौ तौ पार्श्वयोः पुरुषावुभौ॥
लेखनीकृतहस्तं च पार्श्वे धातारमव्ययम् । नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुर्याद्दिवाकरम् ॥ ६
अरुणः सारथिश्चास्य पद्मिनीपत्रसंनिभः । अश्वौ सुवलयग्रीवावन्तस्थौ तस्य पार्श्वयोः ॥७

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + एतदर्धं न विद्यते ग. ङ. च. पुस्तकेषु ।

---

१ ग. लडुक° । २ ग. °हत्संक्षिप्तगहनं । ङ. च. । °हत्कुक्षिप्रहसनं । ३ ग. घ. ङ. च. °क्तं बुद्धिकुबुद्धिभ्या° । ४ ग. घ. ङ. °क्तां पद्मेन्दु । ५ ङ. च. °हृयालिसंछन्नां म° । ६ ग. °रिण्यौ स्त्रियौ पा° । ७ ङ. °णशोभाभ्यां भु° । ८ ङ. अश्वाश्च वलितग्रीवाः प्रस्थितास्तस्य ।

भुजङ्गरज्जुभिर्बद्धाः सप्ताश्वा रश्मिसंयुताः । पद्मस्थं वाहनस्थं वा पद्महस्तं प्रकल्पयेत् ॥ ८
वह्नेस्तु लक्षणं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदम् । दीप्तं सुवर्णवपुषमर्धचन्द्रासने स्थितम् ॥ ९
बालार्कसदृशं तस्य वदनं चापि दर्शयेत् । यज्ञोपवीतिनं देवं लम्बकूर्चधरं तथा ॥ १०
कमण्डलुं वामकरे दक्षिणे त्वक्षसूत्रकम् । ज्वालावितानसंयुक्तमजवाहनमुज्ज्वलम् ॥ ११
कुण्डस्थं वाऽपि कुर्वीत मूर्ध्नि सप्तशिखान्वितम् । तथा यमं प्रवक्ष्यामि दण्डपाशधरं विभुम्॥
महामहिषमारूढं कृष्णाञ्जनचयोपमम् । सिंहासनगतं चापि दीप्ताग्निसमलोचनम् ॥ १३
महिषश्चित्रगुप्तस्य करालाः किंकरास्तथा । समन्ताद्दर्शयेत्तस्य सौम्यासौम्यान्सुरासुरान् १४
राक्षसेन्द्रं तथा वक्ष्ये लोकपालं च नैर्ऋतम् । नरारूढं महाकायं रक्षोभिर्बहुभिर्वृतम् ॥ १५
खड्गहस्तं महानीलं कज्जलाचलसंनिभम् । नरयुक्तविमानस्थं पीताभरणभूषितम् ॥ १६
वरुणं च प्रवक्ष्यामि पाशहस्तं महाबलम् । शङ्खस्फटिकवर्णाभं सितहाराम्बरावृतम् ॥ १७
झषासनगतं शान्तं किरीटाङ्गदधारिणम् । वायुरूपं प्रवक्ष्यामि धूम्रं तु मृगवाहनम् ॥ १८
चित्राम्बरधरं शान्तं युवानं कुञ्चितभ्रुवम् । मृगाधिरूढं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ॥ १९
कुबेरं च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलंकृतम् । महोदरं महाकायं निध्यष्टकसमन्वितम् ॥ २०
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनव्यग्रकरैस्तथा । हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं सदा ॥ २१
गदाधरं च कर्तव्यं वरदं मुकुटान्वितम् । नरयुक्तविमानस्थमेवं रीत्या च कारयेत् ॥ २२
तथैवेशं प्रवक्ष्यामि धवलं धवलेक्षणम् । त्रिशूलपाणिनं देवं त्र्यक्षं वृषगतं प्रभुम् ॥ २३
मातॄणां लक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । ब्रह्माणी ब्रह्मसदृशी चतुर्वक्त्रा चतुर्भुजा ॥ २४
हंसाधिरूढा कर्तव्या साक्षसूत्रकमण्डलुः । महेश्वरस्य रूपेण तथा माहेश्वरी मता ॥ २५
जटामुकुटसंयुक्ता वृषस्था चन्द्रशेखरा । कपालशूलखट्वाङ्गवरदाढ्यचतुर्भुजा ॥ २६
कुमाररूपा कौमारी मयूरवरवाहना । रक्तवस्त्रधरा तद्वच्छूलशक्तिधरा मता ॥ २७
हारकेयूरसंपन्ना कृकवाकुधरा तथा । वैष्णवी विष्णुसदृशी गरुडे समुपस्थिता ॥ २८
चतुर्बाहुश्च वरदा शङ्खचक्रगदाधरा । *सिंहासनगता वाऽपि बालकेन समन्विता ॥ २९
वाराहीं च प्रवक्ष्यामि महिषोपरि संस्थिताम् । वराहसदृशी देवी शिरश्चामरधारिणी ॥
गदाचक्रधरा तद्वद्दानवेन्द्रविनाशिनी । इन्द्राणीमिन्द्रसदृशीं वज्रशूलगदाधराम् ॥ ३१
गजासनगतां देवीं लोचनैर्बहुभिर्वृताम् । तप्तकाञ्चनवर्णाभां दिव्याभरणभूषिताम् ॥ ३२
तीक्ष्णखड्गधरां तद्वद्वक्ष्ये योगेश्वरीमिमाम् । दीर्घजिह्वामूर्ध्वकेशीमस्थिखण्डैश्च मण्डि-
ताम् ॥ ३३
दंष्ट्राकरालवदनां कुर्याच्चैव कृशोदरीम् । कपालमालिनीं देवीं मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
कपालं वामहस्ते तु मांसशोणितपूरितम् । मस्तिष्काक्तं च बिभ्राणां शक्तिकां दक्षिणे करे ॥

---

*एतदर्धं न विद्यते ग. घ. च. पुस्तकेषु ।

---

१ घ. ङ. वसनं । २ च. °म्यान्देवासुरांस्तथा । रा° । ३ ग. °भं हार काञ्चीवृतं शुभम् । झ । ४ घ. °नवरं शा° । ५ क. ख. °व्यग्रक° । ६ ङ. च. °तं चित्राम्ब° । ७ ग. °नस्थं पुष्पके वाऽपि का° । ८ ग. ङ. च. °वी घण्टां चाम° । ९ ग. °ना कृष्णां चैव । १० घ. च. °म् । सकेशं च शिरोऽन्यस्मिञ्शस्त्रीकां दक्षिणे तथा । गृ° । ११ ग. मल्लिकाचक्रमालां च बि° ।

गृध्रस्था वायसस्था वा निर्मांसा विनतोदरी । करालवदना तद्वत्कर्तव्या सा त्रिलोचना ॥
चामुण्डा बद्धघण्टा वा द्वीपिचर्मधरा शुभा । दिग्वासाः कालिका तद्वद्रासभस्था कपा-
लिनी ॥ ३७
सुरक्तपुष्पाभरणा वर्धनीध्वजसंयुता । विनायकं च कुर्वीत मातृणामन्तिके सदा ॥ ३८
वीरेश्वरश्च भगवान्वृषारूढो जटाधरः । वीणाहस्तस्त्रिशूली च मातृणामग्रतो भवेत् ॥ ३९
श्रियं देवीं प्रवक्ष्यामि नवे वयसि संस्थिताम् । सुयौवनां पीनगण्डां रक्तौष्ठीं कुञ्चितभ्रुवम् ॥
पीनोन्नतस्तनतटां मणिकुण्डलधारिणीम् । सुमण्डलं मुखं तस्याः शिरः सीमन्तभूषणम् ॥
पद्मस्वस्तिकशङ्खैर्वा भूषितां कुण्डलालकैः । कञ्चुकाबद्धगात्री च हारभूषौ पयोधरौ॥४२
नागहस्तोपमौ बाहू केयूरकटकोज्ज्वलौ । पद्मं हस्ते प्रदातव्यं श्रीफलं दक्षिणे भुजे ॥ ४३
मेखलाभरणां तद्वत्तप्तकाञ्चनसप्रभाम् । नानाभरणसंपन्नां शोभनाम्बरधारिणीम् ॥ ४४
पार्श्वे तस्याः स्त्रियः कार्याश्चामरव्यग्रपाणयः । पद्मासनोपविष्टा तु पद्मसिंहासनास्थिता ॥
करिभ्यां स्नाप्यमानाऽसौ भृङ्गाराभ्यामनेकशः । प्रक्षालयन्तौ करिणौ भृङ्गाराभ्यां तथाऽ-
परौ ॥ ४६
स्तूयमाना च लोकेशैस्तथा गन्धर्वगुह्यकैः । तथैव यक्षिणी कार्या सिद्धासुरनिषेविता ॥ ४७
पार्श्वयोः कलशौ तस्यास्तोरणे देवदानवाः । नागाश्चैव तु कर्तव्याः खड्गखेटकधारिणः ॥
अधस्तात्प्रकृतिस्तेषां नाभेरूर्ध्वं तु पौरुषी । फणाश्च मूर्ध्नि कर्तव्या द्विजिह्वा बहवः समाः॥४९
पिशाचा राक्षसाश्चैव भूतवेतालजातयः । निर्मांसाश्चैव ते सर्वे रौद्रा विकृतरूपिणः ॥ ५०
क्षेत्रपालश्च कर्तव्यो जटिलो विकृताननः । दिग्वासा जटिलस्तद्वच्छ्वगोमायुनिषेवितः ॥५१
कपालं वामहस्ते तु शिरः केशसमावृतम् । दक्षिणे शक्तिकां दद्यादसुरक्षयकारिणीम् ॥ ५२
अथातः संप्रवक्ष्यामि द्विभुजं कुसुमायुधम् । पार्श्वे चाश्वमुखं तस्य मकरध्वजसंयुतम् ॥ ५३
दक्षिणे पुष्पबाणं च वामे पुष्पमयं धनुः । प्रीतिः स्याद्दक्षिणे तस्य भोजनोपस्करान्विता॥५४
रतिश्च वामपार्श्वे तु शयनं सारसान्वितम् । पटश्च पटहश्चैव खरः कामातुरस्तथा ॥ ५५
पार्श्वतो जलवापी च वनं नन्दनमेव च । सुशोभनश्च कर्तव्यो भगवान्कुसुमायुधः ॥ ५६
संस्थानमीषद्वक्रं स्याद्विस्मयस्मितवक्त्रकम् । एतदुद्देशतः प्रोक्तं प्रतिमालक्षणं मया ॥
विस्तरेण न शक्नोति बृहस्पतिरपि द्विजाः ॥ ५७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे देवार्चानुकीर्तने प्रतिमालक्षणं नामैकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३११६ ॥

अथ द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

पीठिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । पीठोच्छ्रायं यथावच्च भागान्षोडश कारयेत् ॥ १

---

१ च. वामसंस्था । ङ. वा शवस्था । २ घ. वा कुनासा विगतो° । ३ ग. सुगण्डं च मु° । ४ ङ. च. °भूषि-तम् । प° । ५ ङ. कुञ्चिताल° । ६ प्रतिपालयतो कार्यौ शृङ्गा° । ७ क. ख. शक्तिकां । ८ ग ङ. पिण्डिका ।

भूमावेकः प्रविष्टः स्याच्चतुर्भिर्जगती मता । वृत्तो भागस्तथै[1]कः स्यांद्वृत्तः पटलभागतः ॥
भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठः[3] कण्ठपट्टस्तु भागतः । भागाभ्यामूर्ध्वपट्टश्च शेषभागेन पट्टिका ॥ ३
प्रविष्टं भागमेकैकं जगतीं यावदेव तु । निर्गमस्तु पुनस्तस्य यावद्वै शेर्षपट्टिका ॥ ४
वारिनिर्गमनार्थं तु तत्र कार्यः प्रणालकः । पीठिकानां तु सर्वासामेतत्सामान्यलक्षणम् ॥ ५
विशेषान्देवताभेदाच्छृणुध्वं द्विजसत्तमाः । स्थण्डिला वाऽथ वापी वा यक्षी वेदी च मण्डला ॥ ६
पूर्णचन्द्रा च वज्रा च पद्मा वार्धशशी तथा । त्रिकोणा दशमी तासां संस्थानं वा निबोधत
स्थण्डिला चतुरस्रा तु वर्जिता मेखलादिभिः । वापी द्विमेखला ज्ञेया यक्षी चैव त्रिमेखला ॥
चतुरस्रायता वेदी न तां लिङ्गेषु योजयेत् । मण्डला वर्तुला या तु मेखलाभिर्गणप्रियैः ॥ ९
र[11]क्ता द्विमेखला मध्ये पूर्णचन्द्रा तु सा भवेत् । मेखलात्रयसंयुक्ता षडस्रा वज्रिका भवेत् ॥
षोडशास्रा भवेत्पद्मा किंचिद्ध्रस्वा तु मूलतः । तथैव धनुषाकारा सार्धचन्द्रा प्रशस्यते ॥ ११
त्रिशूलसदृशी तद्वत्त्रिकोणा ह्यूर्ध्वतो मता । प्रागुदक्प्रवणा तद्वत्प्रशस्ता लक्षणान्विता ॥
परिवेषं त्रिभागेन(ण)निर्गमं तत्र कारयेत् । विस्तारं तत्प्रमाणं च मूले चाग्रे तथोर्ध्वतः ॥ १३
जलमार्गश्च कर्तव्यस्त्रिभागेन(ण)सुशोभनः । लिङ्गस्यार्धविभागेन स्थौल्येन समधिष्ठिता ॥
मेखला तात्रिभागेन(ण)खातं चैव प्रमाणतः । अथवा पादहीनं तु शोभनं कारयेत्सदा ॥
उत्तरस्थं प्रणालं च प्रमाणादधि[12]कं भवेत् । स्थण्डिलायामथाऽऽरोग्यं धनं धान्यं च पुष्कलम्
गोप्रदा च भवेद्यक्षी वेदी संपत्प्रदा भवेत् । मण्डलायां भवेत्कीर्तिर्वरदा पूर्णचन्द्रिका ॥ १७
आयुष्प्रदा भवेद्वज्रा पद्मा सौभाग्यदा भवेत् । पुत्रप्रदाऽर्धचन्द्रा स्यात्त्रिकोणा शत्रुनाशिनी ॥
देवस्य यजनार्थं तु पीठिका दश कीर्तिताः । शैले शैलमयीं दद्यात्पार्थिवे पार्थिवीं तथा ॥ १९
दारुजे दारुजां कुर्यान्मिश्रे मिश्रां तथैव च । नान्ययोनिस्तु कर्तव्या सदा शुभफलेप्सुभिः ॥
अर्चायां[13]समं दैर्घ्यं लिङ्गायामसमं तथा । यस्य देवस्य या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत् ॥
एतत्सर्वं समाख्यातं समासात्पीठलक्षणम् ॥ २१

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे देवतार्चानुकीर्तने पीठिकानुकीर्तनं नाम द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः । २६२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३१३७ ॥

अथ त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि लिङ्गलक्षणमुत्तमम् । सुस्निग्धं च सुवर्णं च लिङ्गं कुर्याद्विचक्षणः ॥ १
प्रासादस्य प्रमाणेन लिङ्गमानं विधीयते । लिङ्गमानेन वा विद्यात्प्रासादं शुभलक्षणम् ॥ २

---

१ ङ. चैवास्य वृत्तभागास्तु भागशः । भा° । २ घ. °स्याद्वृत्तपट्टस्तु भा° । ३ ङ. °ण्ठः पिण्डान्पिण्डस्तु । ४ क. ख. °स्त्रिभा° । ५ ग. °तः । यस्य न वृत्तपट्ट° । ६ ङ. च. °षपिण्डिका । ७ च. कार्या प्रणालिका । पि° । ८ ङ. च. वक्री । ९ घ. °ला त्रिगुणा प्रि° । ङ. °ला द्विगुणा प्रि° । १० ङ. °या प्रोक्ता । च. °था । संरक्ता । ११ घ. रिक्ता । १२ क. ख. °धिकारयेत् । स्थ° । १३ क. ख. यामासमं ।

चतुरस्रे समे गर्ते ब्रह्मसूत्रं निपातयेत्। वामेन ब्रह्मसूत्रस्य अर्चाया लिङ्गमेव च ॥ ३
प्रागुत्तरेण लीनं तु दक्षिणापरमाश्रितम्। पुरस्यापरदिग्भागे पूर्वद्वारं प्रकल्पयेत् ॥ ४
पूर्वेण चापरं द्वारं माहेन्द्रं दक्षिणोत्तरम्। द्वारं विभज्य पूर्वं तु एकविंशतिभागिकम् ॥ ५
ततो मध्यगतं ज्ञात्वा ब्रह्मसूत्रं प्रकल्पयेत्। तस्यार्धं तु त्रिधा कृत्वा भागं चोत्तरतस्त्यजेत्
एवं दक्षिणतस्त्यक्त्वा ब्रह्मस्थानं प्रकल्पयेत्। भागार्धेन तु यल्लिङ्गं कार्यं तदिह शस्यते ॥
*पञ्चभागविभक्तेषु त्रिभागो ज्येष्ठ उच्यते। भाजिते नवधा गर्भे मध्यमं पाञ्चभागिकम्॥
एकस्मिन्नेव नवधा गर्भे लिङ्गानि कारयेत्। समसूत्रं विभज्याथ नवधा गर्भभाजितम्॥९
ज्येष्ठमर्धं कनीयोऽर्धं तथा मध्यममध्यमम्। एवं गर्भः समाख्यातस्त्रिभिर्भागैर्विभाजयेत् ॥
ज्येष्ठं तु त्रिविधं ज्ञेयं मध्यमं त्रिविधं तथा। कनीयस्त्रिविधं तद्वल्लिङ्गभेदा नवैव तु ॥ ११
नाभ्यर्धमष्टभागेन विभज्याथ समं बुधैः। भागत्रयं परित्यज्य विष्कम्भं चतुरस्रकम् ॥ १२
अष्टास्रं मध्यमं ज्ञेयं भागं लिङ्गस्य वै ध्रुवम्। विकीर्णे चेत्ततो गृह्य कोणाभ्यां लाञ्छयेद्बुधः
अष्टास्रं कारयेत्तद्वदूर्ध्वमप्येवमेव तु। षोडशास्रीकृतं पश्चाद्वर्तुलं कारयेत्ततः ॥ १४
आयामं तस्य देवस्य नाभ्यां वै कुण्डलीकृतम्। माहेश्वरं त्रिभागं तु ऊर्ध्ववृत्तं त्ववास्थितम् ॥
अधस्ताद्ब्रह्मभागस्तु चतुरस्रो विधीयते। अष्टास्रो वैष्णवो भागो मध्यस्तस्य उदाहृतः ॥
एवं प्रमाणसंयुक्तं लिङ्गं वृद्धिप्रदं भवेत्। तथाऽन्यदपि वक्ष्यामि गर्भमानं प्रमाणतः ॥१७
गर्भमानप्रमाणेन यल्लिङ्गमुचितं भवेत्। चतुर्धा तद्विभज्याथ विष्कम्भं तु प्रकल्पयेत् ॥ १८
देवतायतनं सूत्रं भागत्रयविकल्पितम्। अधस्ताच्चतुरस्रं तु +अष्टास्रं मध्यभागतः ॥ १९
पूज्यभागस्ततोऽर्धं तु नाभिभागस्तथोच्यते। आयामे यद्भवेत्सूत्रं नाहस्य चतुरस्रके ॥ २०
चतुरस्रं परित्यज्य अष्टास्रस्य तु यद्भवेत्। तस्याप्यर्धं परित्यज्य ततो वृत्तं तु कारयेत् ॥ २१
शिरः प्रदक्षिणं तस्य संक्षिप्तं[11] मूलतो न्यसेत्[12]। + ज्येष्ठपूजं[13] भवेल्लिङ्गमधस्ताद्विपुलं च यत् ॥ २२
शिरसा च सदा निम्नं मनोज्ञं लक्षणान्वितम्। सौम्यं तु दृश्यते यत्तु लिङ्गं तद्वृद्धिदं भवेत् ॥
अथ मूले च मध्ये तु प्रमाणं[14] सर्वतः समम्। एवंविधं तु यल्लिङ्गं भवेत्तत्सार्वकामिकम् ॥ २४
अन्यथा यद्भवेल्लिङ्गं तदसत्संप्रचक्षते। एवं रत्नमयं कुर्यात्स्फाटिकं पार्थिवं तथा ॥
शुभं दारुमयं चापि यद्वा मनसि रोचते ॥ २५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे देवतार्चानुकीर्तनं नाम त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३१६२ ॥

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठश्च पुस्तके—पञ्चभागेन भक्तं तु त्रिभागे ज्येष्ठमुच्यत इति। + इत आरभ्य चतुरस्रक इत्यन्तग्रन्थश्च पुस्तके नास्ति। + इत आरभ्य न्यसेदित्यन्तग्रन्थो ग. पुस्तके नास्ति।

१ घ. °स्य कृत्वा वालि°। २ क. ख. °र्चा वा लि°। ३ ग. लिङ्गं। ४ क. ख. °क्ते वा त्रिभागे ज्यैष्ठ्यमुच्य°। ५ घ. ङ. ज्येष्ठार्धं कन्यसार्धं च त°। ६ ग. ङ. च. कनिष्ठं त्रिवि°। ७ ग. °यं नागलि°। ८ ग. घ. वैष्णव°। ९ ग. ङ. शास्रं ततः प°। १० क. ख. घ. °रस्रार्धं प°। ११ ग. सूत्रितं। १२ घ. ङ. च. भवेत्। १३ क. ख. च. ज्येष्ठपूज्यं। १४ क. ख. प्रमाणे।

अथ चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

देवतानामथैतासां प्रतिष्ठाविधिमुत्तमम् । वद सूत यथान्यायं सर्वेषामप्यशेषतः ॥ १

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठाविधिमुत्तमम् । कुण्डमण्डपवेदीनां प्रमाणं च यथाक्रमम् ॥ २
चैत्रे वा फाल्गुने वाऽपि ज्येष्ठे वा माधवे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ ३
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते दक्षिणायने । पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥ ४
दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी । आसु प्रतिष्ठा विधिवत्कृता बहुफला भवेत् ॥ ५
आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तराद्वयमेव च । ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वाभाद्रपदा तथा ॥ ६
हस्ताश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा । अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते ॥ ७
बुधो बृहस्पतिः शुक्रस्त्रयोऽप्येते शुभग्रहाः । एभिर्निरीक्षितं लग्नं नक्षत्रं च प्रशस्यते ॥ ८
ग्रहताराबलं लब्ध्वा ग्रहपूजां विधाय च । निमित्तशकुनं लब्ध्वा वर्जयित्वाऽद्भुताह्निकम् ॥ ९
शुभयोगे शुभस्थाने क्रूरग्रहविवर्जिते । लग्न ऋक्षे प्रकुर्वीत प्रतिष्ठादिकमुत्तमम् ॥ १०
अयने विषुवे तद्वत्षडशीतिमुखे तथा । एतेषु स्थापनं कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ११
प्राजापत्ये तु शयनं श्वेते तूत्थापनं तथा । मुहूर्ते स्थापनं कुर्यात्पुनर्ब्राह्मे विचक्षणः ॥ १२
प्रासादस्योत्तरे वाऽपि पूर्वे वा मण्डपो भवेत् । हस्तान्षोडश कुर्वीत दश द्वादश वा पुनः ॥
मध्ये वेदिकया युक्तः परिक्षिप्तः समन्ततः । पञ्च सप्तापि चतुरः करान्कुर्वीत वेदिकाम् ॥ १४
चतुर्भिस्तोरणैर्युक्तो मण्डपः स्याच्चतुर्मुखः । प्लक्षद्वारं भवेत्पूर्वं याम्ये चौदुम्बरं भवेत् ॥ १५
पश्चादश्वत्थघटितं नैयग्रोधं तथोत्तरे । भूमौ हस्तप्रविष्टानि चतुर्हस्तानि चोच्छ्रये ॥ १६
सूपलिप्तं तथा श्लक्ष्णं भूतलं स्यात्सुशोभनम् । वस्त्रैर्नानाविधैस्तद्वत्पुष्पपल्लवशोभितम् ॥ १७
कृत्वैवं मण्डपं पूर्वं चतुर्द्वारेषु विन्यसेत् । अव्रणान्कलशानष्टौ ज्वलत्काञ्चनगर्भितान् ॥ १८
चूतपल्लवसंछन्नान्सितवस्त्रयुगान्वितान् । सर्वौषधिफलोपेतांश्चन्दनोदकपूरितान् ॥ १९
एवं निवेश्य तद्गर्भे गन्धधूपार्चनादिभिः । ध्वजादिरोहणं कार्यं मण्डपस्य समन्ततः ॥ २०
ध्वजांश्च लोकपालानां सर्वदिक्षु निवेशयेत् । पताका जलदाकारा मध्ये स्यान्मण्डपस्य तु ॥
गन्धधूपादिकं कुर्यात्स्वैः स्वैर्मन्त्रैरनुक्रमात् । बलिं च लोकपालेभ्यः स्वमन्त्रेण निवेदयेत् ॥
ऊर्ध्वं तु ब्रह्मणे देयं त्वधस्ताच्छेषवासुकेः । संहितायां तु ये मन्त्रास्तद्दैवत्याः शुभाः स्मृताः ॥
तैः पूजा लोकपालानां कर्तव्या च समन्ततः । त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चरात्रमथापि वा ॥ २४
अथवा सप्तरात्रं तु कार्यं स्यादधिवासनम् । एवं सतोरणं कृत्वा अधिवासनमुत्तमम् ॥ २५
तस्याप्युत्तरतः कुर्यात्स्नानमण्डपमुत्तमम् । तदर्धेन त्रिभागेन(ण) चतुर्भागेन(ण)वा पुनः ॥

---

१ ङ. प्रमाणेन । २ घ. ङ. °स्कृत्वा ब° । ३ ग. घ. ङ. च. °रात्रय° । ४ घ. ङ. शुभावहाः । ५ ङ. °रयोगवि° । ६ घ. ग. °त्येषु श° । ७ ङ. °बं सततं च सदा भवेत् । मू° । ८ ङ. वामे । ९ ग. °था शुक्रं रथस्याध्वसु शो° । १० ग. °द्रुतपञ्चप° । ११ च. °बपूरित° । १२ घ. °जाधिरोपणं । १३ ग. ध. ब्रह्मणो । १४ क. ख. घ. ङ. श्रुतौ । १५ घ. ङ. च. °नमण्डपम् । त° ।

आनीय लिङ्गमर्चां वा शिल्पिनः पूजयेद्बुधः । वस्त्राभरणरत्नैश्च येऽपि तत्परिचारकाः ॥ २७
क्षमध्वमिति तान्ब्रूयाद्यजमानोऽप्यतः परम् । देवं प्रस्तरणे कृत्वा नेत्रज्योतिः प्रकल्पयेत् ॥
अक्ष्णोरुद्धरणं वक्ष्ये लिङ्गस्यापि समासतः । सर्वतस्तु बलिं दद्यात्सिद्धार्थघृतपायसैः ॥ २९
शुक्लपुष्पैरलंकृत्य घृतगुग्गुलधूपितम् । विप्राणां वाचनं कुर्याद्दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥
गां महीं कनकं चैव स्थापकाय निवेदयेत् । लक्षणं कारयेद्भक्त्या मन्त्रेणानेन वै द्विजः ॥३१
ओंनमो भगवते तुभ्यं शिवाय परमात्मने । हिरण्यरेतसे विष्णो विश्वरूपाय ते नमः ॥ ३२
मन्त्रोऽयं सर्वदेवानां नेत्रज्योतिःष्वपि स्मृतः । एवमामन्त्र्य देवेशं काञ्चनेन विलेखयेत् ॥३३
मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्मघोषं सगीतकम् । वृद्ध्यर्थं कारयेद्विद्वानमङ्गल्यविनाशनम् ॥
लक्षणोद्धरणं वक्ष्ये लिङ्गस्य सुसमाहितः । त्रिधा विभज्य पूज्यायां लक्षणं स्याद्विभाजकम्
लेखात्रयं तु कर्तव्यं यवाष्टान्तरसंयुतम् । * न स्थूलं न कृशं तद्वन्न वक्रं छेदवर्जितम् ॥ ३६
निम्नं यवप्रमाणेन ज्येष्ठलिङ्गस्य कारयेत् । सूक्ष्मास्ततस्तु कर्तव्या यथा मध्यमके न्यसेत् ॥ ३७
अष्टभक्तं ततः कृत्वा त्यक्त्वा भागत्रयं बुधः । लँम्बयेत्सम रेखास्तु पार्श्वयोरुभयोः समाः ॥
तावत्प्रलम्बयेद्विद्वान्यावद्भागचतुष्टयम् । भ्राम्यते पञ्चभागोर्ध्वं कारयेत्संगमं ततः ॥ ३९
रेखयोः संगमे तद्वत्पृष्ठे भागद्वयं भवेत् । एवमेतत्समाख्यातं समासाल्लक्षणं मया ॥ ४०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रतिष्ठानुकीर्तनं नाम चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३२८२ ॥

अथ पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—
अतः परं प्रवक्ष्यामि मूर्तिपानां तु लक्षणम् । स्थापकस्य समासेन लक्षणं शृणुत द्विजाः ॥ १
सर्वावयवसंपूर्णो वेदमन्त्रविशारदः । पुराणवेत्ता तत्त्वज्ञो दम्भलोभविवर्जितः ॥ २
कृष्णसारमये देशे य उत्पन्नः शुभाकृतिः । शौचाचारपरो नित्यं पाषण्डकुलनिःस्पृहः ॥ ३
समः शत्रौ च मित्रे च ब्रह्मोपेन्द्रहरप्रियः । ऊहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ॥ ४
आचार्यस्तु भवेन्नित्यं सर्वदोषविवर्जितः । मूर्तिपास्तु द्विजाश्चैव कुलीना ऋजवस्तथा ॥ ५
द्वात्रिंशत्षोडशाथापि अष्टौ वा श्रुतिपारगाः । ज्येष्ठमध्यकनिष्ठेषु मूर्तिपा वः प्रकीर्तिताः ॥६
ततो लिङ्गमथार्चां वा नीत्वा स्नपनमण्डपम् । गीतमङ्गलशब्देन स्नपनं तत्र कारयेत् ॥ ७
पञ्चगव्यकषायेण मृद्भिर्भस्मोदकेन च । शौचं तत्र प्रकुर्वीत वेदमन्त्रचतुष्टयात् ॥ ८
समुद्रज्येष्ठमन्त्रेण आपो दिव्येति चापरः । यासां राजेति मन्त्रस्तु आपो हि ष्ठेति चापरः ॥९

---

* इत आरभ्य चतुष्टयामित्यन्तग्रन्थो न विद्यते ङ. पुस्तके ।

---

१ घ. °त् । लक्षणोद्धर° । ङ. च. °त् । लक्षणोद्धार° । २ क ख. °णां चार्चनं । ३ ग. घ. ङ. च. °म् । गा°मेका क° । ४ घ. °ल्यनिबर्हणम् । ल° । ५ ग. घ. ङ. °णं कुर्याल्लिङ्ग° । ६ ग. पूजार्थे ल° । घ. पूजाङ्गं ल° । ७ ग. लब्ध्वा विंशतिरेखां तु पा° । ८ ग. समाम् । ९ ग. घ. °गमं तद्वद्वौ भागौ पृष्ठतो स° । १० ग. °ज्ञो विषयादिवि° । ११ घ. द्विधाचैव ।

एवं स्नाप्य ततो देवं पूज्य गन्धानुलेपनैः। प्रच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन(ण) अभिवस्त्रेत्युदाहृतम्॥१०
उत्थापयेत्ततो देवमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते । आमूरजेति च तथा रथे तिष्ठेति चापरः ॥ ११
रथे ब्रह्मरथे वाऽपि धृतां शिल्पिगणेन तु। आरोप्य चाऽऽनयेद्विद्वानाकृष्णेन प्रवेशयेत् ॥१२
ततः प्रास्तीर्य शय्यायां स्थापयेच्छनकैर्बुधः। कुशानास्तीर्य पुष्पाणि स्थापयेत्प्राङ्मुखं ततः
ततस्तु निद्राकलशं वस्त्रकाञ्चनसंयुतम्। शिरोभागे तु देवस्य जपन्नेवं निधापयेत् ॥ १४
आपो देवीति मन्त्रेण आपोऽस्मान्मातरोऽपि च। ततो दुकूलपट्टैश्च च्छाद्य नेत्रोपधानकम्॥
दद्याच्छिरसि देवस्य कौशेयं वा विचक्षणः। मधुना सर्पिषाऽभ्यज्य पूज्य सिद्धार्थकैस्ततः ॥
आप्यायस्वेति मन्त्रेण या ते रुद्र शिवेति च। उपविश्यार्चयेद्देवं गन्धपुष्पैः समन्ततः ॥ १७
सितं प्रतिसरं दद्याद्बार्हस्पत्येति मन्त्रतः। दुकूलपट्टैः कार्पासैर्नानाचित्रैरथापि वा ॥ १८
आच्छाद्य देवं सर्वत्र च्छत्रचामरदर्पणम्। पार्श्वतः स्थापयेत्तत्र वितानं पुष्पसंयुतम् ॥ १९
रत्नान्योषधयस्तत्र गृहोपकरणानि च। भाजनानि विचित्राणि शयनान्यासनानि च॥ २०
अभि त्वा शूर मन्त्रेण यथा विभवतो न्यसेत्। क्षीरं क्षौद्रं घृतं तद्वद्भक्ष्यभोज्यान्नपायसैः॥२१
षड्विधैश्च रसैस्तद्वत्समन्तात्परिपूजयेत्। बलिं दद्यात्प्रयत्नेन मन्त्रेणानेन भूरिशः ॥ २२
त्र्यम्बकं यजामह इति सर्वतः शनकैर्भुवि। मूर्तिपान्स्थापयेत्पश्चात्सर्वदिक्षु विचक्षणः॥ २३
चतुरो द्वारपालांश्च द्वारेषु विनिवेशयेत्। श्रीसूक्तं पावमानं च सोमसूक्तं सुमङ्गलम् ॥ २४
तथा च शान्तिकाध्यायमिन्द्रसूक्तं तथैव च। रक्षोघ्नं च तथा सूक्तं पूर्वतो बह्वृचो जपेत्॥२५
रौद्रं पुरुषसूक्तं च श्लोकाध्यायं सशुक्रियम्। तथैव मण्डलाध्यायमध्वर्युर्दक्षिणे जपेत् ॥ २६
वामदेव्यं बृहत्साम ज्येष्ठसाम रथंतरम्। तथा पुरुषसूक्तं च रुद्रसूक्तं सशान्तिकम् ॥ २७
भारुण्डानि च सामानि च्छन्दोगः पश्चिमे जपेत् । अथर्वाङ्गिरसं तद्वन्नीलं रौद्रं तथैव च ॥
तथाऽपराजितादेवीसप्तसूक्तं सरौद्रकम्। तथैव शान्तिकाध्यायमथर्वा चोत्तरे जपेत् ॥ २९
शिरःस्थाने तु देवस्य स्थापको होममाचरेत्। शान्तिकैः पौष्टिकैस्तद्वन्मन्त्रैर्व्याहृतिपूर्वकैः॥
पलाशोदुम्बराश्वत्था अपामार्गः शमी तथा। हुत्वा सहस्रमेकैकं देवं पादे तु संस्पृशेत् ॥ ३१
ततो होमसहस्रेण हुत्वा हुत्वा ततस्ततः। नाभिमध्यं तथा वक्षः शिरश्चाप्यालभेत्पुनः ॥ ३२
हस्तमात्रेषु कुण्डेषु मूर्तिपाः सर्वतोदिशम्। समेखलेषु ते कुर्युर्योनिवक्त्रेषु चाऽऽदरात् ॥ ३३
वितस्तिमात्रा योनिः स्याद्गजोष्ठसदृशी तथा। आयता छिद्रसंयुक्ता पार्श्वतः कलयोच्छ्रिता
कुण्डात्कलानुसारेण सर्वतश्चतुरङ्गुला। विस्तारेणोच्छ्रयात्तद्वच्चतुरस्रा समा भवेत् ॥ ३५
वेदिभित्तिं परित्यज्य त्रयोदशभिरङ्गुलैः। एवं नवसु कुण्डेषु लक्षणं चैव दृश्यते ॥ ३६
आग्नेयशाक्रयाम्येषु होतव्यमुदगाननैः। शान्तये लोकपालेभ्यो मूर्तिभ्यः क्रमशस्तथा ॥३७
तथा मूर्त्यधिदेवानां होमं कुर्यात्समाहितः। वसुधा वसुरेताश्च यजमानो दिवाकरः ॥ ३८
जलं वायुस्तथा सोम आकाशश्चाष्टमः स्मृतः। देवस्य मूर्तयस्त्वष्टावेताः कुण्डेषु संस्मरेत्॥३९

---

१ ङ. च. °ते । आवो राजे° । २ क. ख °प्य च ततो विद्वा° । ३ ग. °तः प्रस्तीर्य सस्यानि स्था° । ४ च. नियोजयेत् । ५ ग. धूप्य । ६ घ. ङ. °पस्कर° । ७ ग. च. °तिमास्था° । ८ ङ. मित्रसू° । ९ ग. ङ. च. °हृचः पठेत् । रौ° । १० घ. कुण्डकूला° । ११ ग. घ °गायनैः । ङ. °गान्वितैः । शा° । १२ क. ग. मूर्तिपा । १३ ग. घ. ङ. °ःसमन्ततः ।

एतासामधिपान्वक्ष्ये पवित्रान्मूर्तिनामतः। पृथ्वीं पाति च शर्वश्च पशुपश्चाग्निमेव च ॥ ४०
यजमानं तथैवोग्रो रुद्रश्चाऽऽदित्यमेव च। भवो जलं सदा पाति वायुमीशान एव च ॥ ४१
महादेवस्तथा चन्द्रं भीमश्चाऽऽकाशमेव च। सर्वदेवप्रतिष्ठासु मूर्तिपा ह्येत एव च ॥ ४२
एतेभ्यो वैदिकैर्मन्त्रैर्यथास्वं होममाचरेत्। तथा शान्तिघटं कुर्यात्प्रतिकुण्डेषु सर्वतः ॥ ४३
शतान्ते वा सहस्रान्ते संपूर्णाहुतिरिष्यते। समपादः पृथिव्यां तु प्रशान्तात्मा विनिक्षिपेत् ॥ ४४
आहुतीनां तु संपातं पूर्णकुम्भेषु वै न्यसेत्। मूलमध्योत्तमाङ्गेषु देवं तेनावसेचयेत् ॥ ४५
स्थितं च स्नापयेत्तेन संपाताहुतिवारिणा। प्रतियामेषु धूपं तु नैवेद्यं चन्दनादिकम् ॥ ४६
पुनः पुनः प्रकुर्वीत होमः कार्यः पुनः पुनः। पुनःपुनश्च दातव्या यजमानेन दक्षिणा ॥ ४७
सितवस्त्रैश्च ते सर्वे पूजनीयाः समन्ततः। विचित्रैर्हेमकटकैर्हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥ ४८
वासोभिः शयनीयैश्च प्रतियामे च शक्तितः। भोजनं चापि दातव्यं यावत्स्यादधिवासनम् ॥
बलिस्त्रिसंध्यं दातव्यो भूतेभ्यः सर्वतोदिशम्। ब्राह्मणान्भोजयेत्पूर्वं शेषान्वर्णांस्तु कामतः ॥
रात्रौ महोत्सवः कार्यो नृत्यगीतकमङ्गलैः। सदा पूज्याः प्रयत्नेन चतुर्थीकर्मयावता ॥ ५१
त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चरात्रमथापि वा। सप्तरात्रमथो कुर्यात्क्वचित्सद्योऽधिवासनम् ॥
सर्वयज्ञफलो यस्मादधिवासोत्सवः सदा ॥ ५२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽधिवासनविधिर्नाम पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३२५४ ॥

अथ षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

कृत्वाऽधिवासं देवानां शुभं कुर्यात्समाहितः। प्रासादस्यानुरूपेण मानं लिङ्गस्य वा पुनः ॥ १
पुष्पोदकेन प्रासादं प्रोक्ष्य मन्त्रयुतेन तु। पातयेत्पक्षसूत्रं तु द्वारसूत्रं तथैव च ॥ २
आश्रयेत्किंचिदीशानीं मध्यं ज्ञात्वा दिशं बुधः। ईशानीमाश्रितं देवं पूजयन्ति दिवौकसः
आयुरारोग्यफलदमथोत्तरसमाश्रितम्। शुभं स्यादशुभं प्रोक्तमन्यथा स्थापनं बुधैः ॥ ४
अधः कूर्मशिला प्रोक्ता सदा ब्रह्मशिलाधिका। उपर्यवस्थिता तस्या ब्रह्मभागाधिका शिला
ततस्तु पिण्डिका कार्या पूर्वोक्तैर्मानलक्षणैः। ततः प्रक्षालितां कृत्वा पञ्चगव्येन पिण्डि-
काम् ॥ ६
कषायतोयेन पुनर्मन्त्रयुक्तेन सर्वतः। देवतार्चाश्रयं मन्त्रं पिण्डिकासु नियोजयेत् ॥ ७
तत उत्थाप्य देवेशमुत्तिष्ठ ब्रह्मणेति च। आनीय गर्भभवनं पीठान्ते स्थापयेत्पुनः ॥ ८
अर्घ्यपाद्यादिकं तत्र मधुपर्कं प्रयोजयेत्। ततो मुहूर्तं विश्रम्य रत्नन्यासं समाचरेत् ॥ ९
वज्रमौक्तिकवैदूर्यशङ्खस्फटिकमेव च। पुष्परागेन्द्रनीलं च नीलं पूर्वादिदिक्क्रमात् ॥ १०
तालकं च शिलावज्रमञ्जनं श्याममेव च। काक्षी काशी समाक्षीकं गैरिकं चाऽऽदितः क्रमात्

---

१ ग. °थाह हो°। २ क. ख. °षु संन्यसते्। श°। ३ ङ. सर्वदा। ४ ङ. च. °न्ते स्रुक्पूर्णा°। ५ ङ. °तिमश्रनुधू°। ६ ग. घ. ङ. °वत्तस्याधि°। ७ ग. °स्मात्सर्वयज्ञोत्सवस्तथा। इ°। ८ ग. काञ्जी कौसुम्भमा°।

गोधूमं च यवं तद्वत्तिलमुद्गं तथैव च । नीवारमथ श्यामाकं सर्षपं व्रीहिमेव च ॥ १२
न्यस्य क्रमेण पूर्वादि चन्दनं रक्तचन्दनम् । अगरुं चाञ्जनं चापि उशीरं च ततः परम् ॥ १३
वैष्णवीं सहदेवीं च लक्ष्मणां च ततः परम् । स्वर्लोकपालनाम्ना तु न्यसेदोंकारपूर्वकम्[1] ॥
सर्वबीजानि धातूंश्च रत्नान्योषधयस्तथा । काञ्चनं पद्मरागं तु पारदं पद्ममेव च ॥ १५
कूर्मं धरां वृषं तत्र न्यसेत्पूर्वादितः क्रमात् । ब्रह्मस्थाने तु दातव्याः संहताः स्युः परस्परम् ॥
कनकं विद्रुमं ताम्रं कांस्यं चैवाऽऽरकूटकम् । रजतं विमलं पुष्पं लोहं चैव क्रमेण तु ॥ १७
काञ्चनं हरितालं च सर्वाभावेऽपि निक्षिपेत् । दद्याद्बीजौषाधेस्थाने सहदेवीं यवानपि ॥ १८
न्यासमन्त्रानतो वक्ष्ये लोकपालात्मकानिह । इन्द्रस्तु महसा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ॥
वज्रहस्तो महासत्त्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः । आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्वदेवमयः शिखी २०
धूमकेतुरनाधृष्यस्तस्मै नित्यं नमो नमः । यमश्चोत्पलवर्णाभः किरीटी दण्डधृक्सदा ॥ २१
धर्मसाक्षी विशुद्धात्मा तस्मै नित्यं नमो नमः । निर्ऋतिस्तु पुमान्कृष्णः सर्वरक्षोधिपो महान् ॥ २२
खड्गहस्तो महासत्त्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः । वरुणो[2] धवलो विष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः ॥
पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः । वायुश्च सर्ववर्णो वै सर्वगन्धवहः शुभः ॥ २४
पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्मै नित्यं नमो नमः । गौरो यश्च पुमान्सौम्यः सर्वौषधिसमन्वितः ॥ २५
नक्षत्राधिपतिः सोमस्तस्मै नित्यं नमो नमः । ईशानपुरुषः शुक्लः सर्वविद्याधिपो महान् ॥ २६
शूलहस्तो विरूपाक्षस्तस्मै नित्यं नमो नमः । पद्मयोनिश्चतुर्मूर्तिर्वेदवासाः पितामहः ॥ २७
यज्ञाध्यक्षश्चतुर्वक्त्रस्तस्मै नित्यं नमो नमः । योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥ २८
पुष्पवद्धारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः । ओंकारपूर्वका ह्येते न्यासे बलिनिवेदने ॥ २९
मन्त्राः स्युः सर्वकार्याणां वृद्धिपुत्रफलप्रदाः । न्यासं कृत्वा तु मन्त्राणां[3] पायसेनानुलेपितम् ॥
पटेनाऽऽच्छादयेच्छ्वभ्रं शुक्लेनोपरि यत्नतः । तत उत्थाप्य देवेशमिष्टदेशे तु शोभने ॥ ३१
ध्रुवा द्यौरिति मन्त्रेण श्वभ्रोपरि निवेशयेत् । ततः स्थिरीकृतस्यास्य हस्तं दत्त्वा तु मस्तके ॥
ध्यात्वा परमसद्भावाद्देवदेवं च निष्कलम् । देवव्रतं तथा सोमं रुद्रसूक्तं तथैव च ॥ ३३
आत्मानमीश्वरं कृत्वा नानाभरणभूषितम् । यस्य देवस्य यद्रूपं तद्ध्याने संस्मरेत्तथा ॥ ३४
अतसीपुष्पसंकाशं शङ्खचक्रगदाधरम् । संस्थापयामि देवेशं देवो भूत्वा जनार्दनम् ॥ ३५
अक्षरं[4] दशबाहुं च चन्द्रार्धकृतशेखरम् । गणेशं वृषसंस्थं च स्थापयामि त्रिलोचनम् ॥ ३६
ऋषिभिः संस्तुतं देवं चतुर्वक्त्रं जटाधरम् । पितामहं महाबाहुं स्थापयाम्यम्बुजोद्भवम् ॥
सहस्रकिरणं शान्तमप्सरोगण[5]संयुतम् । पद्महस्तं महाबाहुं स्थापयामि दिवाकरम् ॥ ३८
देवमन्त्रांस्तथा रौद्रान्रुद्रस्य स्थापने जपेत् । विष्णोस्तु वैष्णवांस्तद्वद्ब्राह्मान्वै ब्रह्मणो बुध
सौराः सूर्यस्य जप्तव्यास्तथाऽन्येषु तदाश्रयाः । वेदमन्त्रप्रतिष्ठा तु यस्मादानन्ददायिनी ॥
स्थापयेद्यं तु देवेशं तं प्रधानं प्रकल्पयेत् । तस्य पार्श्वस्थितानन्यान्संस्मरेत्परिवारितः ॥ ४१
गणं नन्दिमहाकालं वृषं भृङ्गिं रिटिं गुहम् । देवीं विनायकं चैव विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥

---

१ ङ. च. °सेत्प्रणवपू° । २ ग. ङ. च. °रुणः सबलो । ३ ग. घ. ङ. रत्नानां । ४ अष्टादशभुजं देवं च° । ५ ङ. °णसेवित° ।

रुद्रं शक्रं जयन्तं च लोकपालान्समन्ततः। तथैवाप्सरसः सर्वा गन्धर्वगणगुह्यकाम् ॥ ४३
यो यत्र स्थाप्यते देवस्तस्य तान्परितः स्मरेत्। आवाहयेत्तथा रुद्रं मन्त्रेणानेन यत्नतः॥
यस्य सिंहा रथे युक्ता व्याघ्रभूतास्तथोरगाः। ऋषयो लोकपालाश्च देवः स्कन्दस्तथा वृषः
प्रियो गणो मातरश्च सोमो विष्णुः पितामहः। नागा यक्षाः सगन्धर्वा ये च दिव्या नभश्चराः
तमहं त्र्यक्षमीशानं शिवं रुद्रमुमापतिम्। आवाहयामि सगणं सपत्नीकं वृषध्वजम् ॥ ४७
आगच्छ भगवन्रुद्रानुग्रहाय शिवो भव। शाश्वतो भव पूजां मे गृहाण त्वं नमो नमः॥
ओं नमः स्वागतं भगवते नमः, ओं नमः सोमाय सगणाय सपरिवाराय प्रतिगृह्णातु
भगवन्मन्त्रपूतमिदं सर्वमर्घ्यपाद्यमाचमनीयमासनं ब्रह्मणाऽभिहितं नमो नमः स्वाहा॥४९
ततः पुण्याहघोषेण ब्रह्मघोषैश्च पुष्कलैः। स्नापयेत्तु ततो देवं दधिक्षीरघृतेन च॥ ५०
मधुशर्करया तद्वत्पुष्पगन्धोदकेन च। शिवध्यानैकचित्तस्तु मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥ ५१
यज्जाग्रतो दूरमुदेति ततो विराडजायत इति च॥ सहस्रशीर्षा पुरुष इति च॥ अभि
त्वा शूर नोनुम इति च॥ पुरुष एवेदं सर्वमिति॥ त्रिपादूर्ध्वमिति॥ येनेदं भूतमिति॥
नत्वा वाँ अन्य इति॥ ५२
सर्वांश्चैतान्प्रतिष्ठासु मन्त्राञ्जप्त्वा पुनःपुनः। चतुष्कृत्वः स्पृशेदद्भिर्मूले मध्ये शिरस्यपि॥
स्थापिते तु ततो देवे यजमानोऽथ मूर्तिपम्। आचार्यं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रालंकारभूषणैः॥५४
दीनान्धकृपणांस्तद्वद्ये चान्ये समुपस्थिताः। ततस्तु मधुना देवं प्रथमेऽहनि लेपयेत्॥ ५५
हरिद्रयाऽथ सिद्धार्थैर्द्वितीयेऽहनि तत्त्वतः। चन्दनेन यवैस्तद्वत्तृतीयेऽहनि लेपयेत्॥ ५६
मनःशिलाप्रियङ्गुभ्यां चतुर्थेऽहनि लेपयेत्। सौभाग्यशुभदं यस्माल्लेपनं व्याधिनाशनम् ॥
परं प्रीतिकरं नृणामेतद्वेदविदो विदुः। कृष्णाञ्जनं तिलं तद्वत्पञ्चमेऽपि निवेदयेत्॥ ५८
षष्ठे तु सघृतं दद्याच्चन्दनं पद्मकेसरम्। रोचनागरुपुष्पं तु सप्तमेऽहनि दापयेत्॥ ५९
यत्र सद्योधिवासः स्यात्तत्र सर्वं निवेदयेत्। स्थितं न चालयेद्देवमन्यथा दोषभाग्भवेत्॥६०
पूरयेत्सिकताभिस्तु निश्छिद्रं सर्वतो भवेत्। लोकपालस्य दिग्भागे यस्य संचलते विभुः॥६१
तस्य लोकपतेः शान्तिर्देयाश्चैमाश्च दक्षिणाः। इन्द्राय वारणं दद्यात्काञ्चनं चाल्पवित्तवान्
अग्नेः सुवर्णमेव स्याद्यमस्य महिषं तथा। अजं च काञ्चनं दद्यान्नैर्ऋतं राक्षसं प्रति। ६३
वरुणं प्रति मुक्तानि सशुक्तीनि प्रदापयेत्। रीतिकं वायवे दद्याद्वस्त्रयुग्मेन(ण) सांप्रतम्॥६४
सोमाय धेनुर्दातव्या राजतं वृषभं शिवे। यस्यां यस्यां संचलनं शान्तिः स्यात्तत्र तत्र तु॥ ६५
अन्यथा तु भवेद्घोरं भयं कुलविनाशनम्। अचलं कारयेत्तस्मात्सिकताभिः सुरेश्वरम्॥ ६६
अन्नं वस्त्रं च दातव्यं पुण्याहजयमङ्गलम्। त्रिपञ्च सप्तदश वा दिनानि स्यान्महोत्सवः॥ ६७
चतुर्थेऽह्नि महास्नानं चतुर्थीकर्म कारयेत्। दक्षिणा च पुनस्तद्वद्देया तत्रातिभक्तितः॥ ६८

---

१ क. ख. °महमृक्ष° । २ ग. °श्वर्तां भ° । ३ ग. ङ. °मुपैति । ४ ग. घ. ङ. °म् । मनःप्री° । ५ ग. घ. °नानागपु° । ६ क. ख. °न्द्रायाभर° । ७ ख. च. अन्नं । ८ घ. ङ °याद्गुरवे रा° । ९ ग. कपिलां । घ. ङ. च. रीति काम् । १० ग घ. ङ. संयुतााम् । ११ क. ख. घ. °व्या रजतं सवृषं शि° । १२ ग. ङ. °लत शा° । १३ ग. घ. च °यात्तत्रापि शान्ति° ।

देवप्रतिष्ठाविधिरेष तुभ्यं निवेदितः पापविनाशहेतोः ।
यस्माद्बुधैः पूर्वमनन्तमुक्तमनेकविद्याधरदेवपूज्यम् ॥ ६९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रतिष्ठानुकीर्तनं नाम षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३३२३ ॥

अथ सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि देवस्नपनमुत्तमम् । अर्घस्यापि समासेन शृणु त्वं विधिमुत्तमम् ॥ १
दध्यक्षतकुशाग्राणि क्षीरं दूर्वास्तथा मधु । यवाः सिद्धार्थकास्तद्वदष्टाङ्गोऽर्घः फलैः सह॥ २
गजाश्वरथ्यावल्मीकवराहोत्खातमण्डलात् । अग्न्यगारात्तथा तीर्थाद्गजाद्गोमण्डलादपि ॥
कुम्भे तु मृत्तिकां दद्यादुद्धृताऽसीतिमन्त्रवित् । शं नो देवीत्यपां मन्त्रमापो हि ष्ठेति वै तथा
सावित्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि
तेजोऽसीति घृतं तद्वद्देवस्य त्वेति चोदकम् । कुशमिश्रं क्षिपेद्विद्वान्पञ्चगव्यं भवेत्ततः ॥ ६
स्नाप्याथ पञ्चगव्येन दध्ना शुक्लेन वै ततः । दधिकाव्णेतिमन्त्रेण कर्तव्यमभिमन्त्रणम् ॥ ७
आप्यायस्वेति पयसा तेजोऽसीति घृतेन च । मधुवातेति मधुना ततः पुष्पोदकेन च ॥ ८
सरस्वत्यै भैषज्येन कार्यं तस्याभिमन्त्रणम् । हिरण्याक्षेति मन्त्रेण स्नापयेद्रत्नवारिणा ॥ ९
कुशाम्भसा ततः स्नानं देवस्य त्वेति कारयेत् । फलोदकेन च स्नानमग्न आयाहि कारयेत्॥१०
ततस्तु गन्धतोयेन सावित्र्या चाभिमन्त्रयेत् । ततो घटसहस्रेण सहस्रार्धेन वा पुनः ॥ ११
तस्याप्यर्धेन वा कुर्यात्सपादेन शतेन वा । चतुःषष्ट्या ततोऽर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥ १२
चतुर्भिरथवा कुर्याद्घटानामल्पवित्तवान् । सौवर्णै राजतैर्वाऽपि ताम्रैर्वा रीतिकोद्भवैः॥ १३
कांस्यैर्वा पार्थिवैर्वाऽपि स्नपनं शक्तितो भवेत् । सहदेवी वचा व्याघ्री बला चातिबला तथा ॥
शङ्खपुष्पी तथा सिंही ह्यष्टमी च सुवर्चला । महौषध्यष्टकं ह्येतन्महास्नानेषु योजयेत् ॥ १५
यवगोधूमनीवारतिलश्यामाकशालयः । प्रियङ्गवो व्रीहयश्च स्नानेषु परिकल्पिताः ॥ १६
स्वस्तिकं पद्मकं शङ्खमुत्पलं कमलं तथा । श्रीवत्सं दर्पणं तद्वन्नन्द्यावर्तमथाष्टकम् ॥ १७
एतानि गोमयैः कुर्यान्मृदा च शुभया ततः । पञ्चवर्णादिकं तद्वत्पञ्चवर्णं रजस्तथा ॥ १८
दूर्वाः कृष्णतिलान्दद्यान्नीराजनविधिर्मतः । एवं नीराजनं कृत्वा दद्यादाचमनं बुधः ॥ १९
मन्दाकिन्यास्तु यद्वारि सर्वपापापहं शुभम् । ततो वस्त्रयुगं दद्यान्मन्त्रेणानेन यत्नतः ॥ २०
देवसूत्रसमायुक्ते यज्ञदानसमन्विते । सर्ववर्णे शुभे देव वाससी ते विनिर्मिते ॥ २१
ततस्तु चन्दनं दद्यात्सम्यं कर्पूरकुङ्कुमैः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं दर्भपाणिः प्रयत्नतः ॥ २२
शरीरं ते न जानामि चेष्टां नैव च नैव च । मया निवेदितान्गन्धान्प्रतिगृह्य विलिप्यताम् ॥
चत्वारिंशत्ततो दीपान्दद्याच्चैव प्रदक्षिणान् । त्वं सूर्यचन्द्रज्योतींषि विद्युदग्निस्तथैवच॥२४

---

१ ङ. °रसंघजुष्टम् । इ° । २ ग. घ. * °र्गौर्दधाऽक्षत° । ३ ङ. °ष्पी च वाराही ह्य° । ४ ग. °द्यादानं तत स्ततः । म° । ५ ग. घ. °क्षिणम् । त्वं ।

त्वमेव सर्वज्योतींषि दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् । ततस्त्वनेन मन्त्रेण धूपं दद्याद्विचक्षणः ॥ २५
वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः । मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम्
ततस्त्वाभरणं दद्यान्महाभूषाय ते नमः । अनेन विधिना कृत्वा सप्तरात्रं महोत्सवम् ॥ २७
देवकुम्भैस्ततः कुर्याद्यजमानोऽभिषेचनम् । चतुर्भिरष्टभिर्वाऽपि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः ॥ २८
सपञ्चरत्नकलशैः सितवस्त्राभिवेष्टितैः । देवस्य त्वेति मन्त्रेण साम्ना चाऽऽथर्वणेन च ॥ २९
अभिषेके च ये मन्त्रा नवग्रहमखे स्मृताः । सिताम्बरधरः स्नात्वा देवान्संपूज्य यत्नतः ॥ ३०
स्थापकं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रालंकारभूषणैः । यज्ञभाण्डानि सर्वाणि मण्डपोपस्करादिकम् ॥
यच्चान्यदपि तद्गेहे तदाचार्याय दापयेत् । सुप्रसन्ने गुरौ यस्मात्तृप्यन्ति सर्वदेवताः ॥ ३२

नैतद्विशीलेन च दाम्भिकेन न लिङ्गिना स्थापनमत्र कार्यम् ।
विप्रेण कार्यं श्रुतिपारगेण गृहस्थधर्माभिरतेन नित्यम् ॥ ३३
पाषण्डिनं यस्तु करोति भक्त्या विहाय विप्राञ्छ्रुतिधर्मयुक्तान् ।
गुरुं प्रतिष्ठादिषु तत्र नूनं कुलक्षयः स्यादचिरादपूज्यः ॥ ३४
स्थानं पिशाचैः परिगृह्यते वा अपूज्यतां यात्यचिरेण लोके ।
विप्रैः कृतं यच्छुभदं कुले स्यात्प्रपूज्यतां याति चिरं च कालम् ॥ ३५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे देवतास्नानं नाम सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३३५८ ॥

अथाष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—
प्रासादाः कीदृशाः सूत कर्तव्या भूतिमिच्छता । प्रमाणं लक्षणं तद्वद्वद विस्तरतोऽधुना ॥ १
सूत उवाच—
अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादविधिनिर्णयम् । वास्तौ परीक्षिते सम्यग्वास्तुदेहविचक्षणः ॥ २
वास्तूपशमनं कुर्यात्सामिद्भिर्बलिकर्मणा । जीर्णोद्धारे तथोद्याने तथा गृहनिवेशने ॥ ३
नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्तने । द्वाराभिवर्तने तद्वत्प्रासादेषु गृहेषु च ॥ ४
वास्तूपशमनं कुर्यात्पूर्वमेव विचक्षणः । एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये च पृष्ठतः ॥ ५
होमस्त्रिमेखले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके । यवैः कृष्णतिलैस्तद्वत्समिद्भिः क्षीरवृक्षजैः ॥
पालाशैः खादिरैश्चापि मधुसर्पिःसमन्वितैः । कुशदूर्वामयैर्वाऽपि मधुसर्पिःसमन्वितैः ॥ ७
कार्यस्तु पञ्चाभिर्बिल्वैर्बिल्वबीजैरथापि वा । होमान्ते भक्ष्यभोज्यैस्तु वास्तुदेशे बलिं हरेत्॥
तद्वद्विशेषनैवेद्यमेवं दद्यात्क्रमेण तु । ईशकोणे घृताक्तं तु शिखिने विनिवेदयेत् ॥ ९
ओदनं सफलं दद्यात्पर्जन्याय घृतान्वितम् । जयाय च ध्वजान्पीतान्पैष्टं कूर्मं च संन्यसेत् ।
इन्द्राय पञ्चरत्नानि पैष्टं च कुलिशं तथा । वितानकं च सूर्याय धूम्रं सक्तुं तथैव च ॥ ११

---

१ ग. घ. °मानाभि° । २ क. ख. घ. °प्यन्ते स° । ३ ङ. बुद्ध्या । ४ ग. °मनिष्ठान् । गु° । ५ ग. ङ. च. °स्यात्तत्पू° । ६ ग. घ. °क्षकैः । पा° । ७ ग. °बिल्वैः पञ्चभी° । ८ ङ. °ल्वैर्बीजैरन्यैर° । ९ घ. °न्ते नव भो° । १० क. ख. °ताभं तु । ११ ग. जयन्ताय ध्व° ।

सत्याय घृतगोधूमं मत्स्यं दद्याद्भृशाय च । शष्कुलीश्चान्तरिक्षाय दद्यात्सक्तूंश्च वायवे॥१२
लाजाः पूष्णे तु दातव्या वितथे चणकौदनम् । गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ॥ १३
गन्धौदनं च गन्धर्वे भृङ्गराजस्य भृङ्गिकाम् । मृगाय यावकं दद्यात्पितृभ्यः कृसरा मता ॥१४
दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं कृष्णबलिं तथा । सुग्रीवेऽपूपकं दद्यात्पुष्पदन्ताय पायसम् ॥ १५
कुशस्तम्बेन संयुक्तं तथा पद्मं च वारुणे । पिष्टं हिरण्मयं दद्यादसुराय सुरा मता ॥ १६
घृतौदनं च शोषाय यवान्नं पापयक्ष्मणे । घृतलड्डुकास्तु रोगाय नागे पुष्पफलानि च॥ १७
सर्पिर्मुख्याय दातव्यं मुद्गौदनमतः परम् । भल्लाटस्थानके दद्यात्सोमाय घृतपायसम् ॥ १८
भगाय शालिकं पिष्टमदित्यै पोलिकास्तथा । दित्यै तु पूरिका दद्यादित्येवं बाह्यतो बलिः ॥
क्षीरं यमाय दातव्यमापवत्साय वै दधि । सावित्रे लड्डुकान्दद्यात्समरीचं कुशौदनम् ॥ २०
सवितुर्गुडपूपांश्च जयाय घृतचन्दनम् । विवस्वते पुनर्दद्याद्रक्तचन्दनपायसम् ॥ २१
हरितालौदनं दद्यादिन्द्राय घृतसंयुतम् । घृतौदनं च मित्राय रुद्राय घृतपायसम् ॥ २२
आमं पक्वं तथा मांसं देयं स्याद्राजयक्ष्मणे । पृथ्वीधराय मांसानि कूष्माण्डानि च दापयेत् ॥
शर्करापायसं दद्यादर्यम्णे पुनरेव हि । पञ्चगव्यं यवांश्चैव तिलाक्षतमयं चरुम् ॥ २४
भक्ष्यं भोज्यं च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् । एवं संपूजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ॥
सर्वेभ्यः काञ्चनं दद्याद्ब्राह्मणे गां पयस्विनीम् । राक्षसीनां बलिर्देयः अपि याहृग्यथा शृणु ॥
मांसौदनं घृतं पद्मकेसरं रुधिरान्वितम् । ईशानभागमाश्रित्य चरक्यै विनिवेदयेत् ॥ २७
मांसौदनं च रुधिरं हरिद्रौदनमेव च । आग्नेयीं दिशमाश्रित्य विदार्यै विनिवेदयेत् ॥ २८
दध्योदनं सरुधिरमस्थिखण्डैश्च संयुतम् । पीतरक्तं बलिं दद्यात्पूतनायै सरक्षसे ॥ २९
वायव्यां पापराक्षस्यै मत्स्यमांसं सुरासवम् । पायसं चापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्वतः क्रमात् ॥
नमस्कारान्तयुक्तेन प्रणवाद्येन संयुतः । ततः सर्वौषधीस्नानं यजमानस्य कारयेत् ॥ ३१
*द्विजान्सुपूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः । एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समारभेत् ॥ ३२
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे विनिवर्तने । पुरवेश्मप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ॥ ३३
रक्षोघ्नपावमानेन सूक्तेन भवनादिकम् । नृत्यमङ्गलवाद्येन कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥ ३४
अनेन विधिना यस्तु प्रतिसंवत्सरं बुधः । गृहे वाऽऽयतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥ ३५
न च व्याधिभयं तस्य न च बन्धुधनक्षयः । जीवेद्वर्षशतं स्वर्गे कल्पमेकं च तिष्ठति ॥ ३६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे वास्तुदोषोपशमनं नामाष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३३९४ ॥

अथैकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच–

एवं वास्तुबलिं कृत्वा भजेत्षोडशभागिकम् । तस्य मध्ये चतुर्भिस्तु भागैर्गर्भं तु कारयेत् ॥ १

---

* इत आरभ्य सर्वदोषापनुत्तय इत्यन्तग्रन्थो घ. पुस्तके न विद्यते ।

---

१ ग. गन्धोदकं । २ क. ख. पुष्पकं । ग. पूरिकां । ३ क. ख. वारुणम् । ४ क. शेषाय । ग. ङ. सोमाय । ५ ग. °पुष्पं फलान्वितम् । भक्ष्यमुख्या° । ६ ग. °य मधुपा° । ७ घ. °तहविश्वरु° । ८ ङ. शरावे ।

भागद्वादशकं सार्धं ततस्तु परिकल्पयेत्। चतुर्दिक्षु तथा ज्ञेयं निर्गमं तु ततो बुधैः॥ २
चतुर्भागेन(ण) भित्तीनामुच्छ्रायः स्यात्प्रमाणतः। द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायप्रमाणतः॥ ३
शिखरार्धस्य चार्धेन विधेया तु प्रदक्षिणा। गर्भसूत्रद्वयं चाग्रे विस्तारो मण्डपस्य तु॥ ४
आयतः स्यात्त्रिभिर्भागैर्भद्रयुक्तः[2] सुशोभनः। पञ्चभागेन संभज्य गर्भमानं विचक्षणः॥ ५
भागमेकं गृहीत्वा तु प्राग्ग्रीवं कल्पयेद्बुधः। गर्भसूत्रसमो[3] भागादग्रतो मुखमण्डपः॥ ६
एतत्सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्येह लक्षणम्। तथाऽन्यं तु प्रवक्ष्यामि प्रासादं लिङ्गमानतः॥ ७
लिङ्गपूजाप्रमाणेन कर्तव्या पीठिका बुधैः। पिण्डिकार्धेन[4] भागः स्यात्तन्मानेन तु भित्तयः
बाह्यभित्तिप्रमाणेन उत्सेधस्तु भवेत्पुनः। भित्त्युच्छ्रायात्तु द्विगुणः शिखरस्य समुच्छ्रयः॥
शिखरस्य चतुर्भागात्कर्तव्या च प्रदक्षिणा। प्रदक्षिणाधास्तु समस्त्वग्रतो मण्डपो भवेत्॥ १०
तस्य चार्धेन कर्तव्यस्त्वग्रतो मुखमण्डपः। प्रासादान्निर्गतौ कार्यौ कपोलौ गर्भमानतः॥ ११
ऊर्ध्वं भित्त्युच्छ्रयात्तस्य मञ्जरीं तु प्रकल्पयेत्। मञ्जर्याश्चार्धभागेन शुकनासां प्रकल्पयेत्॥
ऊर्ध्वं तथाऽर्धभागेन वेदीबन्धो भवेदिह। वेद्याश्चोपरि यच्छेषं कण्ठश्चामलसारकः॥ १३
एवं विभज्य प्रासादं शोभनं कारयेद्बुधः। अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादस्येह लक्षणम्॥ १४
गर्भमानप्रमाणेन प्रासादं शृणुत द्विजाः। विभज्य नवधा गर्भं मध्ये स्याल्लिङ्गपीठिका॥
पादाष्टकं तु रुचिरं पार्श्वतः परिकल्पयेत्। मानेन तेन विस्तारो भित्तीनां तु विधीयते॥ १६
पादं पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत्। स एव शिखरस्यापि द्विगुणः स्यात्समुच्छ्रयः॥
चतुर्धा शिखरं भज्य अर्धभागद्वयस्य तु। शुकनासं प्रकुर्वीत तृतीये वेदिका मता॥ १८
कण्ठमामलसारं तु चतुर्थे परिकल्पयेत्। कपोलयोस्तु संहारो द्विगुणोऽत्र विधीयते॥ १९
शोभनैः पत्रवल्लीभिरण्डकैश्च विभूषितः। प्रासादोऽयं तृतीयस्तु मया तुभ्यं निवेदितः॥
सामान्यमपरं[12] तद्वत्प्रासादं शृणुत द्विजाः। त्रिभेदं कारयेत्क्षेत्रं यत्र तिष्ठन्ति देवताः॥ २१
रथाङ्क[13]स्तेन मानेन बाह्यभागविनिर्गतः[14][15]। नेमी पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य[16] समन्ततः[17]॥ २२
गर्भं तु द्विगुणं कुर्यात्तस्य मानं भवेदिह। स एव भित्तेरुत्सेधा द्विगुणः शिखरो मतः॥ २३
ाग्ग्रीवः पञ्चभागेन निष्कासस्तस्य चोच्यते। कारयेत्सुषिरं तद्वद्गर्भाकारस्य त्रिभागतः॥
ाग्ग्रीवं पञ्चभागेन निष्काषेण[19] विशेषतः। कुर्याद्वा पञ्चभागेन प्राग्ग्रीवं कर्णमूलतः॥ २५
थापयेत्कनकं तत्र गर्भान्ते[21] द्वारमूलतः। एवं तु त्रिविधं कुर्याज्ज्येष्ठमध्यकनीयसम्॥ २६
ङ्गमानानुभेदेन रूपभेदेन वा पुनः। एते समासतः प्रोक्ता नामतः शृणुताधुना॥ २७
रुमन्दरकैलासकुम्भसिंहमृगास्तथा। विमानच्छन्दकस्तद्वच्चतुरस्रस्तथैव च॥ २८

---

१ घ. ङ. °ण्डलस्य। २ ग. ङ. युक्तं सुशोभनम्। प°। ३ क. ख. °समाद्भागा°। ग. च. °समभा°। ४ क. °विभा°। ५ च. °खरार्धस्य चार्धेन विधेया तु प्र°। ६ क. ख. ङ. कपालौ। ७ ग. घ. ङ. °नासं प्र°। ८ ग. कण्ठे °मलकारकम्। ए°। ९ ग. शिखरं। ङ. सुचिरं। १० ग. ङ. °तु एवं च शि°। ११ क. ख. कपाल°। १२ ङ. °मानेन प°। १३ घ. ङ. °थाङ्कितेन। १४ ङ. च. °र्गतम्। ने°। १५ घ. °तः। एकपादे। १६ क. ख. °सादः स्यात्सम°। १७ ग. °तः। भित्तिश्च त्रिगुणा कार्या तस्या मा°। ङ. च. °तः। भित्तिश्च द्विगुणा कार्या तस्या मा°। १८ ग. °प्राग्ग्रीवं °। १९ घ. निष्कासेन। २० क. ख. प्राग्ग्रीवे। २१ ग. घ. ङ. च. °न्ते द्वार°।

अष्टास्रः षोडशास्रश्च वर्तुलः सर्वभद्रकः । सिंहास्यो नन्दनश्चैवं नन्दिवर्धनकस्तथा ॥ २९
हंसो वृषः[2] सुवर्णेशः[3] पद्मकोऽथ समुद्गकः । प्रासादा नामतः प्रोक्ता विभागं शृणुत द्विजाः ३०
शतशृङ्गश्चतुर्द्वारो भूमिकाषोडशोच्छ्रितः । नानाविचित्रशिखरो मेरुः प्रासाद उच्यते ॥ ३१
मन्दरो द्वादश प्रोक्तः कैलासो नवभूमि.. । विमानच्छन्दकस्तद्वदनेकशिखराननः ॥ ३२
स चाष्टभूमिकस्तद्वत्सर्वैभिर्नन्दिवर्धनः । विषाणकसमायुक्तो नन्दनः स उदाहृतः ॥ ३३
षोडशास्रसमायुक्तो नानारूपसमन्वितः । अनेकशिखरस्तद्वत्सर्वतोभद्र उच्यते[6] ॥ ३४
चित्रशालासमोपेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः । वलभीच्छन्दकस्तद्वं[7]दनेकशिखराननः ॥ ३५
वृषस्योच्छ्रायतस्तुल्यो मण्डलश्चास्रवर्जितः । सिंहः सिंहाकृतिर्ज्ञेयो गजो गजसमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भाकृतिस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रयः । अङ्गुलीपुटसंस्थानः पञ्चाण्डकविभूषितः ॥
*षोडशास्रः समन्ताच्च विज्ञेयः स समुद्गकः । पार्श्वयोश्चन्द्रशालेऽस्य उच्छ्रायो भूमिकाद्व-
यम् ॥ ३८
तथैव पद्मकः प्रोक्त उच्छ्रायो भूमिकात्रयम् । षोडशास्रः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ॥
मृगराजस्तु विख्यातश्चन्द्रशालो विभूषितः । प्राग्ग्रीवेण विशालेन भूमिकासु षडुन्नतः ॥ ४०
अनेकश्चन्द्रशालश्च गजः प्रासाद इष्यते । पर्यस्तगृहराजो वै गरुडो नाम नामतः ॥ ४१
सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालात्रयान्वितः । भूमिकाषडशीतिस्तु बाह्यतः सर्वतो भवेत् ४२
तथाऽन्यो गरुडस्तद्वदु[10]च्छ्रयाद्दशभूमिकैः[11] । पद्मकः षोडशास्रस्तु भूमिद्वयमथाधिकः ॥ ४३
पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीवृक्षक इति स्मृतः । पञ्चाण्डको द्विभूमिश्च गर्भे हस्तचतुष्टयम् ॥ ४४
वृषो भवति नाम्नाऽयं प्रासादः सार्वकामिकः । सप्तकाः पञ्चकाश्चैव प्रासादा वै मयोदिताः ॥
सिंहास्येन समा ज्ञेया ये चान्ये तत्प्रमाणकाः । चन्द्रशालैः समोपेताः सर्वे प्राग्ग्रीवसंयुताः ॥
ऐष्टका दारवाश्चैव शैला वा स्युः सतोरणाः ॥ ४६
मेरुः पं[12]चाशद्धस्तः स्यान्मन्दरः पञ्चहीनकः । चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुस्त्रिंशद्विमानकः ॥
नन्दिवर्धनकस्तद्वद्द्वात्रिंशत्समुदाहृतः । त्रिंशता नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ॥ ४८
वर्तुलः पद्मकश्चैव विंशद्धस्त उदाहृतः । गजः सिंहश्च कुम्भश्च वलभीच्छन्दकस्तथा ॥ ४९
+एते षोडशहस्ताः स्युश्चत्वारो देववल्लभाः । कैलासो मृगराजश्च विमानच्छन्दको मतः ॥
एते द्वादशहस्ताः स्युरेतेषामिह मन्मतम् । गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयो हंसो दश उदाहृतः ॥ ५१
एवमेते प्रमाणेन कर्तव्याः शुभलक्षणाः । यक्षराक्षसनागानां मातृहस्तात्प्रशस्यते ॥ ५२
तथा मेर्वादयः सप्त ज्येष्ठलिङ्गे शुभावहाः । श्रीवृक्षकादयश्चाष्टौ मध्यमस्य प्रकीर्तिताः ॥ ५३
तथा हंसादयः पञ्च क[13]न्यसे शुभदा मताः । वलभीच्छन्दके गौरी जटामुकुटधारिणी ॥ ५४

---

* इत आरभ्य षडुन्नत इत्यन्तग्रन्थो घ. पुस्तके नास्ति । + इत आरभ्य मन्मतमित्यन्तग्रन्थो ङ. पुस्तके नास्ति ।

---

१ च. °व निधिव° । २ च. वृषभवर्णश्च प° । ३ घ. ङ. सुपर्णश्च प° । ४ ग. °सभूर्न° । ५ ग. °नः । विंशतिकः स° । ङ. °नः । त्रिशाण्डकं° । ६ घ. °ते । चन्द्रशा° । ७ ग. घ. ङ. °द्वच्छुकनासं त्रयान्वितः । वृ° । ८ ग. °यो नन्दिर्नन्दिस° । ९ ग. °लीयकसं° । १० ङ. च. °दुच्छ्रायो दश° । ११ क. ख. °कः । भूमिकाषो° । १२ ग. ङ. च. पञ्चसहस्रः स्या° । १३ ग. कनिष्ठे ।

वरदाऽभयदा तद्वत्साक्षसूत्रकमण्डलुः । गृहे तु रक्तमुकुटा उत्पलाङ्कुशधारिणी ॥
वरदाऽभयदा चापि पूजनीया सभर्तृका ॥ ५५
तपोवनस्थामितरां तां तु संपूजयेद्[2]बुधः । देव्या विनायकस्तद्वद्वलभीच्छन्दके शुभः[3] ॥ ५६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रासादानुकीर्तनं नामैकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३४५० ॥

अथ सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मण्डपानां तु लक्षणम् । मण्डपप्रवरान्वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः ॥ १
विविधा मण्डपाः कार्या ज्येष्ठमध्यकनीयसः । नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः ॥ २
पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुव्रतोऽमृतनन्दनः । कौशल्यो बुद्धिसंकीर्णो गजभद्रो जयावहः ॥ ३
श्रीवत्सो विजयश्चैव वास्तुकीर्तिः श्रुतिंजयः । यज्ञभद्रो विशालश्च सुश्लिष्टः शत्रुमर्दनः ॥ ४
भागपञ्चो नन्दनश्च मानवो मानभद्रकः । सुग्रीवो हरितश्चैव[4] कर्णिकारः शतर्धिकः ॥ ५
सिंहश्च श्यामभद्रश्च सुभद्रश्च तथैव च । सप्तविंशतिराख्याता लक्षणं शृणुत द्विजाः ॥ ६
स्तम्भा यत्र चतुःषष्टिः पुष्पकः समुदाहृतः । द्विषष्टिः पुष्पभद्रस्तु षष्टिः सुव्रत उच्यते ॥ ७
अष्टपञ्चाशकस्तम्भः कथ्यतेऽमृतनन्दनः । कौशल्यः षट् च पञ्चाशच्चतुष्पञ्चाशता पुनः ॥ ८
नाम्ना तु बुद्धिसंकीर्णो द्विहीनो गजभद्रकः । जयावहस्तु पञ्चाशच्छ्रीवत्सस्तद्विहीनकः ॥ ९
विजयस्तद्विहीनः स्याद्वास्तुकीर्तिस्तथैव च । द्वाभ्यामेव प्रहीयेत ततः श्रुतिंजयोऽपरः ॥ १०
चत्वारिंशद्यज्ञभद्रस्तद्विहीनो विशालकः । षट्त्रिंशच्चैव सुश्लिष्टो द्विहीनः शत्रुमर्दनः ॥ ११
द्वात्रिंशद्भागपञ्चस्तु त्रिंशद्भिर्नन्दनः स्मृतः । अष्टाविंशन्मानवस्तु मानभद्रो द्विहीनकः १२
चतुर्विंशस्तु सुग्रीवो द्वाविंशो हरितो मतः । विंशतिः कर्णिकारः स्यादष्टादश शतर्धिकः ॥ १३
सिंहो भवेद्द्विहीनश्च श्यामभद्रो द्विहीनकः । सुभद्रस्तु तथा प्रोक्तो द्वादशस्तम्भसंयुतः ॥ १४
मण्डपाः कथितास्तुभ्यं यथावल्लक्षणान्विताः । त्रिकोणं वृत्तमर्धेन्दुमष्टकोणं द्विरष्टकम् ॥ १५
चतुष्कोणं तु कर्तव्यं संस्थानं मण्डपस्य तु । राज्यं च विजयश्चैव आयुर्वर्धनमेव च ॥ १६
पुत्रलाभः श्रियः पुष्टिस्त्रिकोणादिक्रमाद्भवेत् । एवं तु शुभदाः प्रोक्ताश्चान्यथा त्वशुभावहाः
चतुःषष्टिपदं कृत्वा मध्ये द्वारं प्रकल्पयेत् । विस्ताराद्द्विगुणोच्छ्रायं तत्रिभागः कटिर्भवेत् ॥
विस्तारार्धो भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः । गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं त्रिगुणमायतम् १९
*तथा द्विगुणविस्तीर्णमुखस्तद्वदुदुम्बरः । विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् ॥ २०
त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्यते । कनिष्ठमध्यमं ज्येष्ठं यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥ २१
अङ्गुलानां शतं सार्धं चत्वारिंशत्तथोन्नतम् । त्रिंशाद्विंशोत्तरं चान्यद्धन्यमुत्तममेव च ॥ २२

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. ङ. च. पुस्तकेषु—उच्छ्रायः पादविस्तीर्णशाखातद्वदुदुम्बर इति ।

---

१ ङ. °दा रूपदा । २ ग. °येत्पुनः । देव्यो वि° । ङ. °येत्पुनः । देव्यौ विनायकौ तद्वद्व । ३ ङ. शुभौ । ४ घ. हर्षणश्चै° । ५ क. ख. °मर्धं तु त्वष्ट° । ६ ग. °व शत्रूच्चाटन° । ७ घ. °शद्विरुन्नतम् । धन्यमुत्तममायुष्यं धनधा न्यक्रमे° । ८ ग. °रं धन्यमुत्तमं पञ्चमेन तु । श° ।

शतं चाशीतिसहितं वातनिर्गमने भवेत् । अधिकं दशभिस्तद्वत्तथा षोडशभिः शतम् ॥ २३
शतमानं तृतीयं च नवत्याऽशीतिभिस्तथा । दश द्वाराणि चैतानि क्रमेणोक्तानि सर्वदा ॥ २४
अन्यानि वर्जनीयानि मानसोद्वेगदानि तु । द्वारवेधं प्रयत्नेन सर्ववास्तुषु वर्जयेत् ॥ २५
वृक्षकोणभ्रमिद्वारस्तम्भकूपध्वजादिभिः । कुड्यश्वभ्रेण वा विद्धं द्वारं न शुभदं भवेत् ॥ २६
क्षयश्च दुर्गतिश्चैव प्रवासः क्षुद्भयं तथा । दौर्भाग्यं बन्धनं रोगो दारिद्र्यं कलहं तथा ॥ २७
विरोधश्चार्थनाशश्च सर्वं वेधाद्भवेत्क्रमात् । पूर्वेण फलिनो वृक्षाः क्षीरवृक्षास्तु दक्षिणे ॥ २८
पश्चिमेन जलं श्रेष्ठं पद्मोत्पलविभूषितम् । उत्तरे सरलैस्तालैः शुभा स्यात्पुष्पवाटिका ॥ २९
सर्वतस्तु जलं श्रेष्ठं स्थिरमस्थिरमेव च । पार्श्वतश्चापि कर्तव्यं परिवारादिकालयम् ॥ ३०
याम्ये तपोवनस्थानमुत्तरे मातृकागृहम् । महानसं तथाऽऽग्नेये नैर्ऋत्येऽथ विनायकम् ॥ ३१
वारुणे श्रीनिवासस्तु वायव्ये गृहमालिका । उत्तरे यज्ञशाला तु निर्माल्यस्थानमुत्तरे ॥ ३२
वारुणे सोमदैवत्ये बलिनिर्वपणं स्मृतम् । पुरतो वृषभस्थानं शेषे स्यात्कुसुमायुधः ॥ ३३
जलवापी तथैशाने विष्णुस्तु जलशाय्यपि । एवमायतनं कुर्यात्कुण्डमण्डपसंयुतम् ॥ ३४
घण्टावितानकसतोरणचित्रयुक्तं नित्योत्सवप्रमुदितेन जनेन सार्धम् ।
यः कारयेत्सुरगृहं विविधध्वजाढ्यं श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥ ३५
एवं गृहार्चनविधावपि शक्तितः स्यात्संस्थापनं सकलमन्त्रविधानयुक्तम् ।
गोवस्त्रकाञ्चनहिरण्यधराप्रदानं देयं गुरुद्विजवरेषु तथाऽन्नदानम् ॥ ३६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे प्रासादानुकीर्तनं नाम सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥१ ३४८६ ॥

अथैकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

पूरोर्वंशस्त्वया सूत सभविष्यो निवेदितः । सूर्यवंशे नृपा ये तु भविष्यन्ति हि तान्वद ॥ १
तथैव यादवे वंशे राजानः कीर्तिवर्धनाः । कलौ युगे भविष्यन्ति तानपीह वदस्व नः ॥ २
वंशान्ते ज्ञातयो याश्च राज्यं प्राप्स्यन्ति सुव्रताः । ब्रूहि संक्षेपतस्तासां यथाभाव्यमनुक्रमात् ॥

सूत उवाच—

बृहद्बलस्य दायादो वीरो राजा ह्युरुक्षयः । उरुक्षयसुतश्चापि वत्सद्रोहो महायशाः ॥ ४
वत्सद्रोहात्प्रतिव्योमस्तस्य पुत्रो दिवाकरः । तस्यैव मध्यदेशे तु अयोध्या नगरी शुभा ॥ ५
दिवाकरस्य भविता सहदेवो महायशाः । सहदेवस्य भविता ध्रुवाश्वो वै महामनाः ॥ ६
तस्य भाव्यो महाभागः प्रतीपाश्वश्च तत्सुतः । प्रतीपाश्वसुतश्चापि सुप्रतीपो भविष्यति ॥ ७
मरुदेवः सुतस्तस्य सुनक्षत्रस्ततोऽभवत् । किंनराश्वः सुनक्षत्राद्भविष्यति परंतपः ॥ ८
किंनराश्वादन्तरिक्षो भविष्यति महामनाः । सुषेणश्चान्तरिक्षाच्च सुमित्रश्चाप्यमित्रजित् ॥ ९

---

१ क. ख. घ. °जादपि । कु° । २ ग. सर्वमेतत्क्रमाद्भवेत् । पू° । ३ ग. ङ. च. °रलस्तालः शु° । ४ घ. °रार्थका° । ङ. च. °रालयादिकम् । या° । ५ ङ. संशान्ते । ६ ग. ङ. च. °त्सव्यूहो ।

सुमित्रजो बृहद्राजो बृहद्राजस्य वीर्यवान्। पुनः कृतंजयो नाम धार्मिकश्च भविष्यति ॥ १०
कृतंजयसुतो विद्वान्भविष्यति रणेजयः। भविता संजयश्चापि वीरो राजा रणेजयात् ॥ ११
संजयस्य सुतः शाक्यः शाक्याच्छुद्धौदनो नृपः। शुद्धौदनस्य भविता सिद्धार्थः पुष्कलः सुतः ॥ १२
प्रसेनजित्ततो भाव्यः क्षुद्रको भविता ततः। क्षुद्रकात्कुलको भाव्यः कुलकात्सुरथः स्मृतः ॥
सुमित्रः सुरथाज्जातो ह्यन्त्यस्तु भविता नृपः। एते चैक्ष्वाकवः प्रोक्ता भाविष्या ये कलौ युगे ॥
बृहद्बलान्ववाये तु भविष्याः कुलवर्धनाः। अत्रानुवंशश्लोकोऽयं विप्रैर्गीतः पुरातनैः ॥ १५
इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति। सुमित्रं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ
इत्येवं मानवो वंशः प्रागेव समुदाहृतः। अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मागधा ये बृहद्रथाः ॥ १७
पूर्वेण ये जरासंधात्सहदेवान्वये नृपाः। अतीता वर्तमानाश्च भविष्यांश्च निबोधत ॥ १८
सङ्ग्रामे भारते वृत्ते सहदेवे निपातिते। सोमाधिस्तस्य दायादो राजाऽभूत्स गिरिव्रजे ॥ १९
पञ्चाशतं तथाऽष्टौ च समा राज्यमकारयत्। श्रुतश्रवाश्चतुःषष्टिं समास्तस्यान्वयेऽभवत्॥२०
अप्रतीपी च षट्त्रिंशत्समा राज्यमकारयत्। चत्वारिंशत्समास्तस्य निरमित्रो दिवं गतः २१
पञ्चाशतं समाः षट् च सुरक्षः प्राप्तवान्महीम्। बृहत्कर्मा त्रयोविंशदब्दं राज्यमकारयत् ॥२२
सेनाजित्संप्रयातश्च भुक्त्वा पञ्चाशतं महीम्। श्रुतंजयस्तु वर्षाणि चत्वारिंशद्भविष्यति॥ २३
अष्टाविंशतिवर्षाणि महीं प्राप्स्यति वै विभुः। अष्टपञ्चाशतं षट् च राज्ये स्थास्यति वै शुचिः
अष्टाविंशत्समा राजा क्षेमो भोक्ष्यति वै महीम्। अनुव्रतश्चतुःषष्टिं राज्यं प्राप्स्यति वीर्यवान्
पञ्चविंशतिवर्षाणि सुनेत्रो भोक्ष्यते महीम्। भोक्ष्यते निर्वृतिश्चेमामष्टपञ्चाशतं समाः ॥ २६
अष्टाविंशत्समा राज्यं त्रिनेत्रो भोक्ष्यते ततः। चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च द्युमत्सेनो भविष्यति ॥
त्रयस्त्रिंशत्तु वर्षाणि महीनेत्रः प्रकाश्यते। द्वात्रिंशत्तु समा राजा ह्यचलस्तु भविष्यति ॥ २८
रिपुंजयस्तु वर्षाणि पञ्चाशत्प्राप्स्यते महीम्। द्वात्रिंशत्तु नृपा ह्येते भवितारो बृहद्रथाः ॥ २९
पूर्णं वर्षसहस्रं तु तेषां राज्यं भविष्यति। जयतां क्षत्रियाणां च बालकः पुलको भवेत् ॥ ३०

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजवंशानुकीर्तन एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३५१६ ॥

अथ द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

बृहद्रथेष्वतीतेषु वीतिहोत्रेष्ववन्तिषु। पुलकः स्वामिनं हत्वा स्वपुत्रमभिषेक्ष्यति ॥ १
मिषतां क्षत्रियाणां च बालकः पुलकोद्भवः। स वै प्रणतसामन्तो भविष्यो न च धर्मतः ॥ २
त्रयोविंशत्समा राजा भविता स नरोत्तमः। अष्टाविंशतिवर्षाणि पालको भविता नृपः ॥ ३
विशाखयूपो भविता त्रिपञ्चाशत्तथा समाः। एकविंशत्समा राजा सूर्यकस्तु भविष्यति ॥ ४

---

१ ग. घ. ॰प्रतापी । २ घ. सैनाजि॰ । ३ ग. घ. पञ्चाशतं । ४ घ. दृढसेनो । ५ ग. महीं नेत्रः प्रशास्यते । घ महीं नेत्रः प्रशस्यते । ६ ग. ॰द्रथे व्यतीते तु वी॰ । ७ ग. घ. ङ. पुलि॰ । ८ ग. घ. भविष्ये । ९ ङ. च. नयवर्जितः ।

भविष्यति नृपस्त्रिंशत्तत्सुतो नन्दिवर्धनः । द्विपञ्चाशत्ततो भुक्त्वा प्रनष्टाः पञ्च ते नृपाः ॥ ५
हत्वा तेषां यशः कृत्स्नं शिशुनाको भविष्यति । वाराणस्यां सुतं स्थाप्य श्रयिष्यति गिरिव्रजम्
शिशुनाकस्तु वर्षाणि चत्वारिंशद्भविष्यति ॥ ६
काकवर्णः सुतस्तस्य षड्विंशत्प्राप्स्यते महीम् । षट्त्रिंशच्चैव वर्षाणि क्षेमधर्मा भविष्यति ॥
चतुर्विंशत्समाः सोऽपि क्षेमजित्प्राप्स्यते महीम् । अष्टाविंशतिवर्षाणि विन्ध्यसेनो भविष्यति
भविष्यति समा राजा नवै[1]का[2]न्वायनो नृपः । भूमिमित्रः सुतस्तस्य चतुर्दश भविष्यति ॥ ९
अजातशत्रुर्भविता सप्तविंशत्समा नृपः । चतुर्विंशत्समा राजा वंशकस्तु भविष्यति ॥ १०
उदासी भविता तस्मात्त्रयस्त्रिंशत्समा नृपः । चत्वारिंशत्समा भाव्यो राजा वै नन्दिवर्धनः
चत्वारिंशत्त्रयश्चैव महानन्दी भविष्यति । इत्येते भविता[3]रोऽत्र वंशे वै शिशुनाकतः ॥ १२
शतानि त्रीणि पूर्णानि षष्टिवर्षाधिकानि तु । शिशुनाका भविष्यन्ति राजानः क्षत्रबन्धवः ॥
एतैः सार्धं भविष्यन्ति यावत्कलि नृपाः परे । तुल्यकालं भविष्यन्ति सर्वे ह्येते महीक्षितः ॥ १४
चतुर्विंशत्तथैक्ष्वाकाः पाञ्चालाः सप्तविंशतिः । काशेयास्तु चतुर्विंशदष्टाविंश[4]तिर्हैहयाः ॥
कलिङ्गाश्चैव द्वात्रिंशदश्मकाः पञ्चविंशतिः । कुरवश्चापि षट्त्रिंशदष्टाविंशास्तु मैथिलाः ॥
शूरसेनास्त्रयोविंशद्वीतिहोत्राश्च विंशतिः । एते सर्वे भविष्यन्ति एककालं महीक्षितः ॥ १७
महानन्दिसुतश्चापि शूद्रायां कलिकांशजः । उत्पत्स्यते महापद्मः सर्वक्षत्रान्तको नृपः ॥
ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोनयः । एकराट् स महापद्मो एकच्छत्रो भविष्यति ॥
अष्टाशीतिस्तु वर्षाणि पृथिव्यां च भविष्यति । *सर्वक्ष[5]त्रमथोत्साद्य भाविनाऽर्थेन चोदितः ॥
सुकल्पादिसुता ह्यष्टौ समा द्वादश ते नृपाः । महापद्मस्य पर्याये भविष्यन्ति नृपाः क्रमात् ॥
उद्धरिष्यति कौटिल्यः समैर्द्वादशभिः सुतान् । भुक्त्वा महीं वर्षशतं तत[6]ो मौर्यान्गमिष्यति ॥
भविता शतधन्वा च तस्य पु[7]त्रस्तु षट् समाः । बृहद्रथस्तु वर्षाणि तस्य पुत्रश्च सप्ततिः ॥ २३
षट्त्रिंशत्तु समा राजा भविता शक एव च । सप्तानां दश वर्षाणि तस्य नप्ता भविष्यति ॥
राजा दशरथोऽष्टौ तु तस्य पुत्रो भविष्यति । भविता नव वर्षाणि तस्य पुत्रश्च सप्ततिः ॥
इत्येते दश मौर्यास्तु ये भोक्ष्यन्ति वसुंधराम् । सप्तत्रिंशच्छतं पूर्णं तेभ्यः शुङ्गान्गमिष्यति ॥
पुष्यमित्रस्तु सेनानीरुद्धृत्य स बृहद्रथान् । कारयिष्यति वै राज्यं षट्त्रिंशत्तु समा नृपः ॥ २७
भविताऽपि वसुज्येष्ठः सप्त वर्षाणि वै नृपः । वसुमित्रस्तथा भाव्यो दश वर्षाणि वै ततः ॥ २८
ततोऽन्तकः समे द्वे तु तस्य पुत्रो भविष्यति । भविष्यति समास्तस्मात्त्रीण्येवं स पुलिन्दकः ॥
भविता वज्रमित्रस्तु समा राजा पुनर्भवः । द्वात्रिंशत्तु समाभागः समाभागात्ततो नृपः ॥ ३०
भविष्यति सुतस्तस्य देवभूमिः समा दश । दशैते क्षुद्रराजानो भोक्ष्यन्तीमां वसुंधराम् ॥ ३१
शतं पूर्णं शते द्वे च तत[10]ः शुङ्गान्गमिष्यति । अमात्यो वसुदेवस्तु प्रसह्य[11] ह्यवनीं नृपः ॥ ३२
देवभूमिमथोत्साद्य शौङ्गस्तु भविता नृपः । भविष्यति समा राजा नव काण्वायनो नृ[12]पः ॥

---

* इत आरभ्य गमिष्यतीत्यन्तग्रन्थो नास्ति घ. पुस्तके ।

---

१ ङ. °वकण्ठाय° । २ घ. काधाय° । ३ क. ख. °रो वै दश द्वौ शिशुनाकजाः । श° । ४ घ. विंशास्तु है° । ५ ग. च. °क्षत्र तथोत्पाद्य भा° । ६ ग. ङ. °तो मोक्षो भविष्य° । ७ ग. ध. पुत्रास्तु । ८ ङ. तु भविष्यन्ति च तत्सुताः । भ° । ९ ग. समाः सप्त त° । १० ग. °तः । स्वर्ग गमि° । ११ ग. ङ. च. °ह्य व्यसनी नृप । दे° । घ. °ह्य व्यसनातुरम् । दे° । १२ ग. ङ. द्विजः ।

भूमिमित्रः सुतस्तस्य चतुर्दश भविष्यति। नारायणः सुतस्तस्य भविता द्वादशैव तु ॥ ३४
सुशर्मा तत्सुतश्चापि भविष्यति दशैव तु। इत्येते शुङ्गभृत्यास्तु स्मृताः काण्वायना नृपाः
चत्वारिंशद्द्विजा ह्येते कण्वा भोक्ष्यन्ति वै महीम्। चत्वारिंशत्पञ्च चैव भोक्ष्यन्तीमां वसुंधराम् ॥ ३६
एते प्रणतसामन्ता भविष्या धार्मिकाश्च ये। येषां पर्यायकाले तु भूमिरान्ध्रान्गमिष्यति ॥३७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे राजवंशानुकीर्तने द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३५५२ ॥

अथ त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सूत उवाच—
काण्वायनास्ततो भूपाः सुशर्माणः प्रसह्य ताम्। शुङ्गानां चैव यच्छेषं क्षपित्वा तु बलीयसः॥
शिशुकोऽन्ध्रः सजातीयः प्राप्स्यतीमां वसुंधराम्।त्रयोविंशसमा राजा शिशुकस्तु भविष्यति
*कृष्णभ्राता यवीयांस्तु अष्टादश भविष्यति। श्रीमल्लकर्णिभविता तस्य पुत्रस्तु वै दश ॥ ३
पूर्णोत्सङ्गस्ततो राजा वर्षाण्यष्टादशैव तु ॥
पञ्चाशच्च समाः षट् च शान्तकर्णिर्भविष्यति। दश चाष्टौ च वर्षाणि तस्य लम्बोदरः सुतः॥
आपीतको दश द्वे च तस्य पुत्रो भविष्यति। दश चाष्टौ च वर्षाणिं मेघस्वातिर्भविष्यति ॥ ५
स्वातिश्च भविता राजा समास्त्वष्टादशैव तु। स्कन्दस्वातिस्तथा राजा सप्तैव तु भविष्यति॥
मृगेन्द्रः स्वातिकर्णस्तु भविष्यति समास्त्रयः। कुन्तलः स्वातिकर्णस्तु भविताऽष्टौ समा नृपः ८
एकसंवत्सरं राजा स्वातिवर्णो भविष्यति ॥
भविता रिक्तवर्णस्तु वर्षाणि पञ्चविंशतिः। ततः संवत्सरान्पञ्च हालो राजा भविष्यति ॥ ९
पञ्च मन्दुलको राजा भविष्यति समा नृपः। पुरीन्द्रसेनो भविता तस्मात्सौम्यो भविष्यति ॥
सुन्दरः शान्तिकर्णस्तु अब्दमेकं भविष्यति। चकोरः स्वातिकर्णस्तु षण्मासान्वै भविष्यति॥
अष्टाविंशतिवर्षाणि शिवस्वातिर्भविष्यति। राजा च गौतमीपुत्रो ह्येकविंशत्यतो नृपः ॥
अष्टाविंशः सुतस्तस्य पुलोमा वै भविष्यति। शिवश्रीर्वै पुलोमा तु सप्तैव भविता नृपः ॥ १३
शिवस्कन्धः शान्तिकर्णाद्भविता ह्यात्मजः समाः । नवविंशतिवर्षाणि यज्ञश्रीः शान्तिकर्णिकः ॥ १४
षडेव भविता तस्माद्विजयस्तु समास्ततः। चण्डश्रीः शान्तिकर्णस्तु तस्य पुत्रः समा दश ॥
पुलोमा सप्त वर्षाणि अन्यस्तेषां भविष्यति। एकोनविंशतिर्ह्येते आन्ध्रा भोक्ष्यन्ति वै महीम्
तेषां वर्षशतानि स्युश्चत्वारि षष्टिरेव च। आन्ध्राणां संस्थिता राज्ये तेषां भृत्यान्वये नृपाः ॥
सप्तैवाऽऽन्ध्रा भविष्यन्ति दशाऽऽभीरास्तथा नृपाः। सप्त गर्दभिलाश्चापि शकाश्चाष्टादशैव तु ॥ १८

---

* एतदर्धं न विद्यते क. ख. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. °मिरिद्रा भविष्य । २ घ. प्रगृह्य ।

यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुषाराश्च चतुर्दश । त्रयोदश गुरुण्डाश्च हूणा ह्येकोनविंशतिः ॥ १९
यवनाष्टौ भविष्यन्ति सप्ताशीतिं महीमिमाम् । सप्त गर्दभिला भूयो भोक्ष्यन्तीमां वसुंधराम्॥
सप्तवर्षसहस्राणि तुषाराणां मही स्मृता । शतानि त्रीण्यशीतिं च शतान्यष्टादशैव तु ॥ २१
शतान्यर्धचतुष्काणि भवितव्यास्त्रयोदश । गुरुण्डा वृषलैः सार्धं भोक्ष्यन्ते म्लेच्छसंभवाः ॥
शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ते वर्षाण्येकादशैव तु । आन्ध्राः श्रीपार्वतीयाश्च ते द्विपञ्चाशतं समाः
सप्तषष्टिस्तु वर्षाणि दशाऽऽभीरास्तथैव च । तेषूत्सन्नेषु कालेन ततः किलकिला नृपाः ॥ २४
भविष्यन्तीह यवना धर्मतः कामतोऽर्थतः । तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या म्लेच्छाश्च सर्वशः २५
विपर्ययेण वर्तन्ते क्षयमेष्यन्ति वै प्रजाः । लुब्धानृतब्रुवाश्चैव भवितारो नृपास्तथा ॥ २६
कल्किना तु हताः सर्वे आर्या म्लेच्छाश्च सर्वतः । अधार्मिकाश्च येऽत्यर्थं पाषण्डाश्चैव सर्वशः
प्रनष्टे नृपवंशे तु संध्याशिष्टे कलौ युगे । किंचिच्छिष्टाः प्रजा[2]स्ता वै धर्मे नष्टेऽपरिग्रहाः ॥ २८
असाधवो ह्यसत्त्वाश्च व्याधिशोकेन पीडिताः । अनावृष्टिहताश्चैव परस्परवधेप्सवः ॥ २९
अशरण्याः परित्रस्ताः संकटं घोरमाश्रिताः । सरित्पर्वतवासिन्यो भविष्यन्त्यखिलाः प्रजाः*
नृपवंशेषु नष्टेषु प्रजाः सर्वगृहाणि च । नष्टस्नेहा निरापत्रास्त्यक्तभ्रातृसुहृद्गणाः ॥ ३१
वर्णाश्रमपरिभ्रष्टा अधर्मनिरताश्च ताः । पत्रमूलफलाहाराश्चीरपत्राजिनाम्बराः ॥
वृत्त्यर्थमभिलिप्सन्त्यश्चरिष्यन्ति वसुंधराम् ॥ ३२
एवं कष्टमनुप्राप्ताः प्रजाः कलियुगान्त[3]के । निःशेषास्तु भविष्यन्ति सार्धं कलियुगेन तु ॥ ३३
क्षीणे कलियुगे तस्मिन्दिव्ये वर्षसहस्रके । ससंध्यांशे सुनिःशेषे कृतं तु प्रतिपत्स्यते ॥ ३४
एवं वंशक्रमः कृत्स्नः कीर्तितो यो मया क्रमात् । अतीतो वर्तमानश्च तथैवानागतश्च यः ॥ ३५
महापद्माभिषेकात्तु यावज्जन्म परीक्षितः । एवं वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पञ्चाशदुत्तरम् ॥ ३६
पौलोमास्तु तथाऽऽन्ध्रास्तु महापद्मान्तरे पुनः । अनन्तरं शतान्यष्टौ षट्त्रिंशत्तु समास्तथा ॥
तावत्कालान्तरं भाव्यमान्ध्रान्तादा परीक्षितः । भविष्ये ते प्रसंख्याताः पुराणज्ञैः श्रुतर्षिभिः
सप्तर्षयस्तदा प्रांशुप्रदीप्तेनाग्निना समाः । सप्तविंशतिभाव्यानामान्ध्राणां तु यदा पुनः ॥ ३९
सप्त[4]र्षयस्तु वर्तन्ते यत्र नक्षत्रमण्डले । सप्तर्षयस्तु तिष्ठन्ति पर्यायेण शतं शतम् ॥ ४०
सप्तर्षीणामुपर्येतत्स्मृतं वै दिव्यसंज्ञया । समा दिव्याः स्मृताः षष्टिर्दिव्याब्दानि तु सप्तभिः ४१
एभिः प्रवर्तते कालो दिव्यः सप्तर्षिभिस्तु वै । सप्तर्षीणां च[6] यौ पूर्वौ दृश्येते ह्युदितौ निशि ४२
तयोर्मध्ये तु नक्षत्रं दृश्यते यत्समं दिवि । तेन सप्तर्षयो ज्ञेया युक्ता व्योम्नि शतं समाः ॥ ४३
नक्षत्राणामृषीणां च योगस्यैतन्निदर्शनम् । सप्तर्षयो मघायुक्ताः का[5]ले पारीक्षिते शतम् ॥ ४४
ब्राह्मणास्तु चतुर्विंशे भविष्यन्ति शतं समाः । ततः प्रभृत्ययं सर्वो लोको व्यापत्स्यते भृशम्॥
अनृतोपहता लुब्धा धर्मतः कामतोऽर्थतः । श्रौतस्मार्तेऽतिशिथिले नष्टवर्णाश्रमे तथा ॥ ४६
संकरं दुर्बलात्मानः प्रतिपत्स्यन्ति मोहिताः । ब्राह्मणाः शूद्रयोनिस्थाः शूद्रा वै मन्त्रयोनयः॥

---

* इतः परं सार्धश्लोको न विद्यते क ख. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. °दा म्लेछप्रायाश्च सर्वतः । अ° । २ ग. °जास्त्यक्त्का गृहाणि च वनानि च । नष्टस्नेहनिवास्तव्यास्त्यक्तभ्रातृसुहृद्गणाः । अ° । ३ च. न्तरे । नि° । ४ ग. ङ. सविंशतिपर्यन्ते कृत्स्ने न° । ५ ग. समाः । ६ ग. घ. ङ. च यः पूर्वमुद्यन्नै दृश्यते नि° ।

उपस्थास्यन्ति तान्विप्रास्तदर्थमभिलिप्सवः। क्रमेणैव च दृश्यन्ते स्ववर्णान्तरदायकम्॥४८
क्षयमेव गमिष्यन्ति क्षीणशेषा युगक्षये। यस्मिन्कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि॥४९
प्रतिपन्नं कलियुगं प्रमाणं तस्य मे शृणु। चतुःशतसहस्रं तु वर्षाणां वै स्मृतं बुधैः॥ ५०
चत्वार्यष्टसहस्राणि संख्यातं मानुषेण तु। दिव्यं वर्षसहस्रं तु तदा संध्या प्रवर्तते॥ ५१
निःशेषे तु तदा तस्मिन्कृतं वै प्रतिपत्स्यते। ऐलश्चेक्ष्वाकुवंशश्च सहदेवः प्रकीर्तितः॥ ५२
इक्ष्वाकोः संस्मृतं क्षत्रं सुमित्रान्तं भविष्यति। ऐलं क्षत्रं समाक्रान्तं सोमवंशविदो विदुः॥
एते विवस्वतः पुत्राः कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः। अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये॥५४
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्तथा शूद्राश्च वै स्मृताः। वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्निति वंशः समाप्यते
देवापिः पौरवो राजा ऐक्ष्वाको यश्च ते मतः। महायोगबलोपेतौ कलापग्राममाश्रितौ॥ ५६
एतौ क्षत्रप्रणेतारौ नवविंशे चतुर्युगे। सुवर्चा मनुपुत्रस्तु ऐक्ष्वाकाद्यो भविष्यति॥ ५७
नवविंशे युगेऽसौ वै वंशस्याऽऽदिर्भविष्यति। देवापिपुत्रः सत्यस्तु ऐलानां भविता नृपः॥
क्षत्रप्रवर्तकावेतौ भविष्ये तु चतुर्युगे। एवं सर्वेषु विज्ञेयं संतानार्थं तु लक्षणम्॥ ५९
क्षीणे कलियुगे चैव तिष्ठन्तीति कृते युगे। सप्तर्षयस्तु तैः सार्धं मध्ये त्रेतायुगे पुनः॥ ६०
*बीजार्थं वै भविष्यन्ति ब्रह्मक्षत्रस्य वै पुनः। एवमेवं तु सर्वेषु तिष्यान्तेष्वन्तरेषु च॥ ६१
सप्तर्षयो नृपैः सार्धं संतानार्थं युगे युगे। एवं क्षत्रस्य चोत्सेधः संबन्धो वै द्विजैः स्मृतः॥६२
मन्वन्तराणां संताने संतानाश्च श्रुतौ स्मृताः। अतिक्रान्तयुगाश्चैव ब्रह्मक्षत्रस्य संभवाः॥
यथा प्रशान्तिस्तेषां वै प्रकृतीनां यथा क्षयः। सप्तर्षयो विदुस्तेषां दीर्घायुष्ट्वं क्षयोदयौ॥ ६४
एतेन क्रमयोगेन(ण) ऐला इक्ष्वाकवो नृपाः। उत्पद्यमानास्त्रेतायां क्षीयमाणाः कलौ युगे॥
अनुयान्ति युगाख्यं तु यावन्मन्वन्तरक्षयम्। जामदग्न्येन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते॥ ६६
रिक्तेयं वसुधा सर्वा क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः। द्विवंशकरणं सर्वं कीर्तयिष्ये निबोध मे॥ ६७
ऐलं चैक्ष्वाकुवंशं च प्रकृतिं परिचक्षते। राजानः श्रेणिबद्धाश्च तथाऽन्ये क्षत्रिया भुवि॥ ६८
ऐलवंशास्तु भूयांसो न तथेक्ष्वाकवो नृपाः। एषामेकशतं पूर्णं कुलानामभिरोचते॥ ६९
तावदेव तु भोजानां विस्ताराद्द्विगुणं स्मृतम्। भोजानां द्विगुणं क्षत्रं चतुर्धा तद्यथातथम्॥
ते ह्यतीताः सनामानो ब्रुवतस्तान्निबोध मे। शतं वै प्रतिविन्ध्यानां शतं नागाः शतं हयाः॥
शतमेकं धार्तराष्ट्रा ह्यशीतिर्जनमेजयाः। शतं वै ब्रह्मदत्तानां वीराणां कुरवः शतम्॥ ७२
ततः शतं च पञ्चालाः शतं काशिकुशादयः। तथाऽपरे सहस्रे द्वे ये नीपाः शशबिन्दवः॥ ७३
इष्टवन्तश्च ते सर्वे सर्वे नियुतदक्षिणाः। एवं राजर्षयोऽतीताः शतशोऽथ सहस्रशः॥ ७४
मनोर्वैवस्वतस्याऽऽसन्वर्तमानेऽन्तरे विभोः। तेषां तु निधनोत्पत्तौ लोकसंस्थितयः स्थिताः
न शक्यो विस्तरस्तेषां संतानस्य परस्परम्। तत्पूर्वापरयोगेण वक्तुं वर्षशतैरपि॥ ७६

* इत आरभ्य युगे युग इत्यन्तग्रन्थो ङ. पुस्तके न विद्यते।

१ ङ. °प्रा वेदार्थं°। २ ङ. °र्णान्ते बलाबलम्। क्ष°। ३ घ. °तुःषष्टि°। ४ ग. घ. ङ. °धैः। षष्टिर्वर्षस°। ५ क. ख. ग. घ. संख्या। ६ ङ. °रै निवृत्ते तु च°। ७ ग. घ. °ति कलौ यु°। ङ. च. °ति चतुर्युगे। ८ घ. वीर्यार्थं। ९ घ. °मतिरोचितम्। ता°। ङ च. °मधिरोहताम्। ता°। १० ग घ. ङ च °धा। श°। ११ ग घ. करणं। ङ. कथितां। १२ च °वः। यजन्तश्चाश्वमेधैस्तु सर्वे नि°।

अष्टाविंशसमाख्याता गता वैवस्वतेऽन्तरे। एते देवगणैः सार्धं शिष्टा ये तान्निबोधत ॥ ७७
चत्वारिंशत्त्रयश्चैव भविष्यास्ते महात्मनः। अवशिष्टा युगाख्यास्ते ततो वैवस्वतो ह्ययम् ॥
एतद्वः कीर्तितं सम्यक्समासव्यासयोगतः। पुनर्वक्तुं बहुत्वात्तु न शक्यं विस्तरेण तु ॥ ७९
उक्ता राजर्षयो ये तु अतीतास्ते युगैः सह। ये ते ययातिवंश्यानां ये च वंशा विशांपते ॥ ८०
कीर्तिता द्युतिमन्तस्ते य एतान्धारयेन्नरः। लभते स वरान्पञ्च दुर्लभानिह लौकिकान् ॥ ८१
आयुः कीर्तिं धनं स्वर्गं पुत्रवांश्चाभिजायते। धारणाच्छ्रवणाच्चैव परं स्वर्गस्य धीमतः ॥ ८२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे भविष्यराजानुकीर्तनं नाम त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३६३५ ॥

अथ चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

न्यायेनार्जनमर्थानां वर्धनं चाभिरक्षणम्। सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च सर्वशास्त्रेषु पठ्यते ॥ १
कृतकृत्यो भवेत्केन मनस्वी धनवान्बुधः। महादानेन दत्तेन तन्नो विस्तरतो वद ॥ २

सूत उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्तनम्। दानधर्मेऽपि यत्प्रोक्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३
तदहं संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। सर्वपापक्षयकरं नृणां दुःस्वप्ननाशनम् ॥ ४
यत्तत्षोडशधा प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले। पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥ ५
पूजितं देवताभिश्च ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः। आद्यं तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञकम् ॥ ६
हिरण्यगर्भदानं च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम्। कल्पपादपदानं च गोसहस्रं च पञ्चमम् ॥ ७
हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च। हिरण्याश्वरथस्तद्वद्धेमहस्तिरथस्तथा ॥ ८
पञ्चलाङ्गलकं तद्वद्धरादानं तथैव च। द्वादश विश्वचक्रं तु ततः कल्पलतात्मकम् ॥ ९
सप्तसागरदानं च रत्नधेनुस्तथैव च। महाभूतघटस्तद्वत्षोडशं परिकीर्तितम् ॥ १०
सर्वाण्येतानि कृतवान्पुरा शम्बरसूदनः। वासुदेवस्तु भगवानम्बरीषोऽथ भार्गवः। ११
कार्तवीर्यार्जुनो नाम प्रह्लादः पृथुरेव च। कुर्युरन्ये महीपालाः केचिच्च भरतादयः ॥ १२
यस्माद्विघ्नसहस्रेण महादानानि सर्वदा। रक्षन्ते देवताः सर्वा एकैकमपि भूतले ॥ १३
एषामन्यतमं कुर्याद्वासुदेवप्रसादतः। न शक्यमन्यथा कर्तुमपि शक्रेण भूतले ॥ १४
तस्मादाराध्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ। महादानमखं कुर्याद्विप्रैश्चैवानुमोदितः ॥ १५
एतदेवाऽऽह मनवे परिपृष्टो जनार्दनः ॥ यथावदनुवक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः ॥ १६

मनुरुवाच—

महादानानि यानीह पवित्राणि शुभानि च। रहस्यानि प्रदेयानि तानि मे कथयाच्युत ॥ १७

मत्स्य उवाच—

यानि नोक्तानि गुह्यानि महादानानि षोडश। तानि ते कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १८

---

१ ग. यत्प्रोक्तं। २ ग. ङ. च. °संज्ञितम्। हि°। ३ ङ. विष्णुचक्रं।

तुलापुरुषयोगोऽयं येषामादौ विधीयते। अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये॥ १९
युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु। संक्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्दश्यष्टमीषु च॥ २०
सितपञ्चदशीपर्वद्वादशीष्वष्टकासु च। यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने॥ २१
द्रव्यब्राह्मणलाभे वा श्रद्धा वा यत्र जायते। तीर्थे वाऽऽयतने गोष्ठे कूपारामसरित्सु च॥ २२
गृहे वाऽऽयतने वाऽपि तडागे रुचिरे तथा। महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा॥ २३
अनित्यं जीवितं यस्माद्वसु चातीव चञ्चलम्। केशेष्वेव गृहीतः सन्मृत्युना धर्ममाचरेत्॥ २४
पुण्यां तिथिमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। षोडशारत्निमात्रं तु दश द्वादश वा करान्
मण्डपं कारयेद्विद्वांश्चतुर्भद्राननं बुधः। सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकरा तथा॥ २६
तन्मध्ये तोरणं कुर्यात्सारदारुमयं बुधः। कुर्यात्कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः॥ २७

समेखलायोनियुतानि कुर्यात्संपूर्णकुम्भानि महासनानि।
सुताम्रपात्रद्वयसंयुतानि सुयज्ञपात्राणि सुविष्टराणि॥ २१
हस्तप्रमाणानि तिलाज्यधूपपुष्पोपहाराणि सुशोभनानि।
पूर्वोत्तरे हस्तमिताऽथ वेदी ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय॥ २९
अत्रार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां तत्रैव कार्यं फलमाल्यवस्त्रैः।
लोकेशवर्णाः परितः पताका मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात्॥ ३०
द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनाम्।
द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्यं स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम्॥ ३१
शालेङ्गुदीचन्दनदेवदारुश्रीपर्णिबिल्वप्रियकाञ्चनोत्थम्।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितं च॥ ३२
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं *स्यादथोदरङ्गश्च तदङ्गमेव।
समानजातिश्च तुलाऽवलम्ब्या हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता॥ ३३
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात्पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि।
सुवर्णपट्टाभरणा तु कार्या सा लोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः॥ ३४
युता सुवर्णेन तु रत्नमाला विभूषिता माल्यविलेपनाभ्याम्।
चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पकीर्णम्॥ ३५
वितानकं चोपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत्पुष्पफलोपशोभम्।
अथर्त्विजो वेदविदश्च कार्याः सुरूपवेशान्वयशीलयुक्ताः॥ ३६
विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला ये चाऽऽर्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः।
गुरुश्च वेदान्तविदार्यवंशसमुद्भवः शीलकुलाभिरूपः॥ ३७
पुराणशास्त्राभिरतोऽतिदक्षः प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः।
सिताम्बरः कुण्डलहेमसूत्रकेयूरकण्ठाभरणाभिरामः॥ ३८

* अत्र अथोत्तरं यच्च तदङ्गमेवेति भवितुं युक्तम्।

१ ङ. च. वाऽपितडागादौ रुचिरे विधिवत्तथा। २ क. ख. °द्रासनं। ३ ग. °णं कृत्वा शारदानुपमं बु°। ४ घ. ङ. °णः। सुमे°। ५ घ. °थोत्तरं पञ्च त°। च. °थोत्तरं गां च त°। ६ ग. °रतरस्वभावः। सि°।

पूर्वेण ऋग्वेदविदावथाऽऽस्तां यजुर्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ ।
स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ तु पश्चादाथर्वणावुत्तरतस्तु कार्यौ ॥ ३९
विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् ।
ब्रह्माच्युतेशार्कवनस्पतीनां स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥ ४०
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ।
होमावसाने कृततूर्यनादो गुरुर्गृहीत्वा बलिपुष्पधूपम् ॥
आवाहयेल्लोकपतीन्क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः ॥ ४१
एह्येहि सर्वामरसिद्धसाध्यैरभिष्टुतो वज्रधरोऽमरेशः ।
संवीज्यमानोऽप्सरसां गणेन रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॐ इन्द्राय नमः ॥ ४२
एह्येहि सर्वामरहव्यवाह मुनिप्रवीरैरभितोऽभिजुष्टः ।
तेजस्विना लोकगणेन सार्धं ममाध्वरं रक्ष कवे नमस्ते ॐ अग्नये नमः ॥ ४३
एह्येहि वैवस्वत धर्मराज सर्वामरैरर्चित दिव्यमूर्ते ।
शुभाशुभानन्द[1]शुचामधीश शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते ॐ यमाय नमः ॥ ४४
एह्येहि रक्षोगणनायकस्त्वं[2] विशालवेतालपिशाचसंघैः ।
ममाध्वरं पाहि शुभादिनाथ लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते ओं निर्ऋतये नमः ॥ ४५
एह्येहि यादोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्य[3]महाप्सरोभिः ।
विद्याधरेन्द्रामरगीयमान पाहि त्वमस्मान्भगवन्नमस्ते ओं वरुणाय नमः ॥ ४६
एह्येहि यज्ञे मम रक्षणाय मृगाधिरूढः सह सिद्धसंघैः ।
प्राणाधिपः काल[4]कवेः सहायो गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ओं वायवे नमः ॥ ४७
एह्येहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्धम् ।
सर्वौषधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ओं सोमाय नमः ॥ ४८
एह्येहि विश्वेश्वर नस्त्रिशूलकपालखट्वाङ्गधरेण सार्धम् ।
लोकेश यज्ञेश्वर यज्ञसिद्ध्यै गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ओं ईशानाय नमः ॥ ४९
एह्येहि पातालधराधरेन्द्र नागाङ्गनाकिंनरगीयमान ।
यक्षोरगेन्द्रामरलोकसार्धमनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ओं अनन्ताय नमः ॥ ५०
एह्येहि विश्वाधिपते मुनीन्द्र लोकेन सार्धं पितृदेवताभिः ।
सर्वस्य धाताऽस्यमितप्रभाव विशाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ओं ब्रह्मणे नमः ॥ ५१

त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे
देवदानगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । ऋषयो मदनो[5] गावो देवमातर एव च ॥ ५३
सर्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदाऽन्विताः । इत्यावाह्य सुरान्दद्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणम् ॥ ५४
कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च । अङ्गुलीयपवित्राणि वासांसि शयनानि च ॥
द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनानि च । जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्वतोदिशम् ॥

---

१ ग. °न्दसुधाम° । २ क. ख. °स्त्वं सर्वैस्तु वे° । ३ ग. घ. ङ. °न्यत्तहा° । च. °न्यसदाऽप्स° । ४ ङ. °कलास । ५ घ. ङ. मुनयो ।

तत्रोषितास्तु ते सर्वे कृत्वैवमधिवासनम् । आदावन्ते च मध्ये च कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥ ५७
ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुंगवैः । त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥ ५८
शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् । नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमास्थिता
साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वयोनिना । एकतः सर्वसत्यानि तथाऽनृतशतानि च ॥
धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापिताऽसि जगद्धिते । त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ॥ ६१
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते । योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
स एकोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मान्नमो नमः । नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक ॥ ६३
त्वं हरे तारयस्वास्मानस्मात्संसारकर्दमात् । पुण्यकालं समासाद्य कृत्वैवमधिवासनम् ॥ ६४
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलामारोहयेद्बुधः । सखड्गचर्मकवचः सर्वाभरणभूषितः ॥ ६५
धर्मराजमथाऽऽदाय हैमं सूर्येण संयुतम् । कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन्हरेर्मुखम् ॥ ६६
ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुंगवाः । समादभ्यधिकं यावत्काञ्चनं चातिनिर्मलम् ॥ ६७
पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वरः । क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् ॥ ६८
नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि । पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥ ६९
त्वया धृतं जगत्सर्वं तुले स्थावरजङ्गमम् । सर्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥ ७०
ततोऽवतीर्य गुरवे पूर्वमर्धं निवेदयेत् । ऋत्विग्भ्योऽपरमर्धं तु दद्यादुदकपूर्वकम् ॥ ७१
गुरवे ग्रामरत्नानि ऋत्विग्भ्यश्च निवेदयेत् । प्राप्य तेषामनुज्ञां तु तथाऽन्येभ्योऽपि दापयेत् ॥
दीनानाथविशिष्टादीन्पूजयेद्ब्राह्मणैः सह । न चिरं धारयेद्गेहे सुवर्णं प्रोक्षितं बुधः ॥ ७३
तिष्ठेद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति मानवः ॥
अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् । प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् ॥ ७५
विमानेनार्कवर्णेन किंकिणीजालमालिना । पूज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिँल्लोके महीयते ॥ ७६

कर्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठः ।
श्रद्धान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी दीप्तप्रतापजितसर्वमहीपलोकः ॥ ७७
यो दीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तः कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके ।
यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः प्राप्नोति धाम स पुरंदरदेवजुष्टम् ॥ ७८

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने तुलापुरुषदानं नाम चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३७१३ ॥

अथ पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् ॥ १

---

१ ङ. च. तो विप्रपु° । २ ग °म्बरधरस्तां तु° । ३ ग. ङ. च. °वची स° । ४ ग. °थार्के च करयोर्न्यस्य शक्तिमान् । क° । ५ क ख. घ. °वं सह स्था° । ६ ग. ङ. °वे सर्व° । ७ ङ. च. °द्वे हेमसंतोलितं । ८ ङ. ग. °पः सोऽपि प्रमोदशतसंयुततत्स्वरूपः प्रा° ।

पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् । ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥ २
कुर्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः[1] । पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत्कृत्वाऽधिवासनम् ॥ ३
ब्राह्मणैरानयेत्कुम्भं तपनीयमयं शुभम्[2] । द्विसप्तत्यङ्गुलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् ॥ ४
त्रिभागहीनविस्तारमाज्यक्षीराभिपूरितम् । दशांशाणि[3] च रत्नानि दात्रसूचीं तथैव च ॥ ५
हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् । तथैवाऽऽवरणं नाभेरुपवीतं च काञ्चनम् ॥ ६
पार्श्वतः स्थापयेत्तद्वद्धैमदण्डकमण्डलू । पद्माकारं पिधानं स्यात्समन्तादङ्गुलाधिकम् ॥ ७
मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागसमन्वितम् । तिलद्रोणोपरिगतं वेदिमध्ये व्यवस्थितम् ॥ ८
ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च । सर्वौषध्युदकस्नानस्नापितो वेदपुंगवैः ॥ ९
शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥ १०
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमो नमः ॥ ११
भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः । ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनाश्रय । नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः ॥ १३
यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥ १४
एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्याऽऽस्त उदङ्मुखः । मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ॥ १५
जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चकम् । गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा ॥ १६
कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुंगवाः । गीतमङ्गलघोषेण गुरुरुत्थापयेत्ततः ॥ १७
जातकर्मादिकाः कुर्युः क्रियाः षोडश चापराः । सूच्यादिकं च गुरवे दद्यान्मन्त्रमिमं जपेत्॥
नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय वै नमः । चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥ १९
यथाऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्मा सुरोत्तम । त्वद्गर्भसंभवादेष दिव्यदेहो भवाम्यहम् ॥ २०
चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुंगवाः । स्नापयेयुः प्रसन्नाङ्गाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ २१
देवस्य त्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने । अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम् ॥
दिव्येनानेन वपुषा चिरं जीव सुखी भव । ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः ॥ २३
ते पूज्याः सर्वभावेन बहवो वा तदाज्ञया । तत्रोपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् ॥ २४
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनम् । ग्रामं वा विषयं वाऽपि यदन्यदपि संभवेत् ॥ २५
अनेन विधिना यस्तु पुण्येऽहनि निवेदयेत् । हिरण्यगर्भदानं स ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६
पुरेषु लोकपालानां प्रतिमन्वन्तरं वसेत् । कल्पकोटिशतं यावद्ब्रह्मलोके महीयते ॥ २७

कालिकलुषविमुक्तः पूजितः सिद्धसाध्यैरमरचमरमालावीज्यमानोऽप्सरोभिः ।
पितृशतमथ बन्धून्पुत्रपौत्रान्प्रपौत्रानपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेक एव ॥ २८
इति पठति य इत्थं यः शृणोतीह सम्यङ्मधुरिपुरिव लोके पूज्यते सोऽपि सिद्धैः ।
मतिमपि च जनानां यो ददाति प्रियार्थं विबुधपतिजनानां नायकः स्यादमोघम्॥ २९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने हिरण्यगर्भप्रदानविधिर्नाम पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२७५॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३७४२ ॥

---

१ ग. च. पुनः । २ ग. घ. ङ. °म् । द्रास° । ३ग. °शाखण्डानि र° । ४ क. ख. दात्रीं । ५ ग. घ °गदञ्जित्व° । ६ घ. ङ. °ध्ये ततोऽर्चयेत् । त° । ७ ग. °तो द्विजपु° । ८ ग. °य यश्च लोकपि° । ९ ग. घ. °मः । मात्राऽहं° । १० ग. °द्धसंघैरमलच° ।

अथ षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डविधिमुत्तमम् । यच्छ्रेष्ठं सर्वदानानां महापातकनाशनम् ॥१
पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् । ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥ २
लोकेशावाहनं कुर्यादधिवासनकं तथा । कुर्याद्विंशपलादूर्ध्वमा सहस्राच्च शक्तितः ॥ ३
कलशद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः । दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम् ॥ ४
*लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् । शिवाच्युतार्कशिखरमुमालक्ष्मीसमन्वितम् ॥५
वस्वादित्यमरुद्गर्भं महारत्नसमन्वितम् । वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ॥ ६
कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् । तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत् ॥
पूर्वेणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे । प्रकृतिं दक्षिणे देशे संकर्षणमतः परम् ॥ ८
पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम् । अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥ ९
समन्तादुड्डपीठस्थानर्चयेत्काञ्चनान्बुधः । स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान्पूर्णकुम्भान्दशैव तु ॥ १०
दशैव धेनवो देयाः सहेमाम्बरदोहनाः । पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः ॥
११
भक्ष्यभोज्यान्नदीपेक्षुफलमाल्यानुलेपनैः ॥
होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुंगवैः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वाऽथ प्रदक्षिणम्॥

नमोऽस्तु विश्वेश्वर विश्वधाम जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते ।
सप्तर्षिलोकामरभूतलेश गर्भेण सार्धं वितराभिरक्षाम् ॥ १३
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं व्रजन्तु ॥ १४
एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं दद्याद्द्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।
भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य समं भजेच्छेषमनुक्रमेण ॥ १५
स्वल्पे च होमं गुरुरेक एव कुर्यादथैकाग्निविधानयुक्त्या ।
स एव संपूज्यतमोऽल्पवित्ते यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥ १६

इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्याद्ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् ।
निर्धूतकल्मषविशुद्धतनुर्मुरारेरानन्दकृत्पदमुपैति सहाप्सरोभिः ॥ १७
संतारयेत्पितृपितामहपुत्रपौत्रबन्धुप्रियातिथिकलत्रशताष्टकं सः ।
ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघमानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥ १८

---

* इत आरभ्य महारत्नसमन्वितमित्यन्तग्रन्थो न विद्यते ग. पुस्तके ।

---

१ घ. ङ. °नं तद्वद° । २ ग. दिक्पालाष्ट° । ३ ग. °न्ताद्वरपी° । ४ घ. °डपिण्डाढ्याः पल्लवैश्च समन्विताः । स्था° । ५ ग. सघण्टाम्ब° । ६ ङ. च °श्वरूप विश्वेश्वराधार जगत्सवित्रे । स° । ७ घ. °वित्तैर्य° । ८ ग. °तान्यभीक्ष्णम् । ब्र° ।

इति पठति शृणोति वा य एतत्सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकाणाम् ।
मतिमपि च ददाति मोदतेऽसावमरपतेर्भवने सहाप्सरोभिः ॥ १९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने ब्रह्माण्डप्रदानविधिर्नाम षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३७६१ ॥

अथ सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् । महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥ १
पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् । पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकेशावाहनं तथा ॥ २
ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् । काञ्चनं कारयेद्वृक्षं नानाफलसमन्वितम् ॥ ३
नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् । शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमासहस्रं प्रकल्पयेत् ॥ ४
अर्धक्लृप्तसुवर्णस्य कारयेत्कल्पपादपम् । गुडप्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगान्वितम् ॥ ५
ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशाखं सभास्करम् । कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥ ६
संतानं पूर्वतस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् । मन्दारं दक्षिणे भागे श्रिया सार्धं घृतोपरि ॥ ७
पश्चिमे पारिभद्रं तु सावित्र्या सह जीरके । सुरभीसंयुतं तद्वत्तिलेषु हरिचन्दनम् ॥ ८
तुरीयांशेन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम् । कौशेयवस्त्रसंवीतानिक्षुमाल्यफलान्वितान् ॥ ९
तथाऽष्टौ पूर्णकलशान्पादुकाशनभाजनम् । दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् ॥ १०
फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानकम् । तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत् ॥ ११
होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुंगवैः । त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ १२
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने । विश्वंभराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ १३
यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः । मूर्तामूर्तपरं बीजमतः पाहि सनातन ॥ १४
त्वमेवामृतसर्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः । संतानाद्यैरुपेतः सन्पाहि संसारसागरात् ॥ १५
एवमामन्त्र्य तं दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् । चतुर्भ्यश्चाथ ऋत्विग्भ्यः संतानादीन्प्रकल्पयेत् ॥ १६
स्वल्पे त्वेकाग्निवत्कुर्याद्गुरवे चाभिपूजनम् । न वित्तशाठ्यं कुर्वीत न च विस्मयवान्भवेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु प्रदद्यात्कल्पपादपम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं[11] भवेत् ॥ १८
अप्सरोभिः परिवृतः[12] सिद्धचारणकिंनरैः । भूतान्भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्गोत्रसंयुतान् ॥ १९
स्तूयमानो दिवः पृष्ठे पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥ २०
दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत्ततः । नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः ॥
नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥ २१

---

१ ग. अविक्लिष्टं सु° । ङ. अर्धकृष्णसु° । २ क. ख. पार्श्वे । ३ घ. °या परमया युतम् । प° । ४ क. ख. °रिजातं तु । ५ ग. कारयेत् । ६ ग. घ. ङ. तृतीयांशेन । ७ ग. घ. ङ. °कासन । ८ क. ख. मूर्तोऽमू° । ९ ग. घ. मूर्तः । प° । १० ख. ग. घ. °स्तु महादानं निवेदयेत् । स° । ११ ग. घ. °येद्रोमसंमितान्° । १२ क. ख. °ष्ठे पितृपुत्रप्रपौत्रकान् । वि° ।

यो वा पठेत्सकलकल्पतरुप्रदानं यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिर्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः ॥ २२

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने कल्पपादपप्रदानविधिर्नाम सप्तसप्तत्यधिक-
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३७८३ ॥

अथाष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् ॥ १
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वन्तरादिकाम्[१] । पयोव्रतं त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा ।२
लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् । पुण्याहवाचनं कुर्याद्धोमः कार्यस्तथैव च ॥ ३
ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् । वृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत् ॥ ४
+ गोसहस्राद्विनिष्क्रम्य गवां दशकमेव च । गोसहस्रं बहिः कुर्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितम् ॥
सुवर्णशृङ्गाभरणं रौप्यपादसमन्वितम् ॥ ५
अन्तः प्रवेश्य दशकं वस्त्रमाल्यैश्च पूजयेत् । सुवर्णघण्टिकायुक्तं कांस्यदोहनकान्वितम् ॥ ६
सुवर्णतिलकोपेतं हेमपट्टैरलंकृतम् । कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगन्धसमन्वितम् ॥ ७
हेमरत्नमयैः शृङ्गैश्चामरैरुपशोभितम् । पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् ॥ ८
गवां दशकमध्ये स्यात्काञ्चनो नन्दिकेश्वरः । कौशेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः ॥ ९
लवणद्रोणशिखरे माल्येक्षुफलसंयुतः । कुर्यात्पलशतादूर्ध्वं सर्वमेतदशेषतः ॥ १०
शक्तितः पलसाहस्रत्रितयं यावदेव तु । गोशतेऽपि दशांशेन सर्वमेतत्समाचरेत् ॥ ११
पुण्यकालं समासाद्य गीतमङ्गलनिःस्वनैः । सर्वौषध्युदकस्नानस्नापितो वेदपुंगवैः ॥ १२
इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः । नमोऽस्तु विश्वमूर्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव च ॥
लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः । गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ॥
ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः । गावो मे अग्रतः सन्तु गावः पृष्ठत एव च ॥ १५
गावः शिरसि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् । यस्मात्त्वं वृषरूपेण धर्म एव सनातनः ॥ १६
अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातन । इत्यामन्त्र्य ततो दद्याद्गुरवे नन्दिकेश्वरम् ॥ १७
सर्वोपकरणोपेतं गोयुतं च विचक्षणः । ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाद्विनिवेदयेत् ॥ १८
गवां च शतमेकैकं तदर्धं वाऽथ विंशतिम् । दश पञ्चाथ वा दद्यादन्येभ्यस्तदनुज्ञया ॥ १९
नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् । बह्वयश्चैकस्य दातव्या धीमताऽऽरोग्यवृद्धये ॥
पयोव्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः । श्रावयेच्छृणुयाद्वाऽपि महादानानुकीर्तनम् ॥ २१

+ एतदर्धं न विद्यते क ख. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. घ. ङ. 'दिकम् । प° । २ ग. घ. ङ. °क्तं ताम्ररो° । ३ ग. °नानि चतुर्दश । ब्र° । ४ ङ. 'मर्मूर्तिः स° ।
५ ङ. °पस्कर° । ६ घ. ङ. °युगं च ।

तद्दिने ब्रह्मचारी स्याद्यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् । अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारणसेवितः ॥ २२
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना । सर्वेषां लोकपालानां लोके संपूज्यतेऽमरैः ॥ २३
प्रतिमन्वन्तरं तिष्ठेत्पुत्रपौत्रसमन्वितः । सप्त लोकानतिक्रम्य ततः शिवपुरं व्रजेत् ॥ २४
शतमेकोत्तरं तद्वत्पितॄणां तारयेद्बुधः । मातामहानां तद्वच्च पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
यावत्कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत्पुनः ॥ २५
अश्वमेधशतं कुर्याच्छिवध्यानपरायणः । वैष्णवं योगमास्थाय ततो मुच्येत बन्धनात् ॥ २६
पितरश्चाभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं सुतम् । अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं पुत्रो दौहित्र एव वा ॥
गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धरिष्यति ॥ २७
तस्य कर्मकरो वा स्यादपि द्रष्टा तथैव च । संसारसागरादस्माद्योऽस्मान्संतारयिष्यति ॥ २८

इति पठति य एतद्गोसहस्रप्रदानं सुरभुवनमुपयात्संस्मरेद्वाऽथ पश्येत् ।
अनुभवति मुदं वा मुच्यमानो निकामं प्रहतकलुषदेहः सोऽपि यातीन्द्रलोकम् ॥ २९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने गोसहस्रप्रदानविधिर्नामाष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३८१२ ॥

अथ नवसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् । सर्वकामप्रदं नॄणां महापातकनाशनम् ॥ १
लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्योऽधिवासनम् । तुलापुरुषवत्कुर्यात्कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥ २
स्वल्पे त्वेकाग्निवत्कुर्याद्गुरुरेकः समाहितः । काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सं च कारयेत् ॥ ३
उत्तमा पलसाहस्रा तदर्धेन तु मध्यमा । कनीयसी तदर्धेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ॥ ४
शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत् । वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलंकृताम् । कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ॥ ६
तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तात्परिकल्पयेत् । इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ॥
भाजनं चाऽऽसनं तद्वत्ताम्रदोहनकं तथा ॥ ७

कौशेयवस्त्रद्वयसंयुतां गां दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां सुवर्णशृङ्गीं परिरूप्यपादाम् ॥ ८
रसैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्करादिभिर्वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् ॥ ९

---

१ ग. घ. ङ. °वं लोकमासाद्य त° । २ ग घ. ङ. वाच्यमानो ३ क. ख. द्रष्टो त° । ४ ग. °ण्डादिकं ।
५ ग. घ. °ण्टां मणित्रिकाचन्द्रकरौप्यपा° ।

स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेत्तां गुरुणोक्तमन्त्रैर्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥ १०
त्वं सर्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता विश्वेश्वरि त्रिपथगोदधिपर्वतानाम् ।
त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि॥ ११
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वामासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥ १२
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्वितार्य विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरंदरदेवजुष्टं कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः ॥ १३

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने हिरण्यकामधेनुप्रदानविधिर्नामैकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः ॥ १३८२५ ॥

अथाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम् । यस्य प्रदानाद्भुवने चानन्तं फलमश्नुते ॥ १
पुण्यां तिथिमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत्॥२
ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् । स्वल्पे त्वेकाग्निवत्कुर्याद्धेमवाजिमखं बुधः॥३
स्थापयेद्वेदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि । कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम् ॥ ४
शक्तितस्त्रिपलादूर्ध्वमा सहस्रपलाद्बुधः । पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः ॥ ५
पूर्णकुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफलसंयुतम् । शय्यां सोपस्करां तद्वद्धेममार्तण्डसंयुताम् ॥ ६
ततः सर्वौषधिस्नानस्नापितो वेदपुंगवैः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥ ७
नमस्ते सर्वदेवेश वेदाहरणलम्पट । वाजिरूपेण मामस्मात्पाहि संसारसागरात् ॥ ८
त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्कर । यस्माद्भासयसे लोकानतः पाहि सनातन॥९
एवमुच्चार्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत् । दत्त्वा पापक्षयाद्भानोर्लोकमभ्येति शाश्वतम् ॥ १०
गोभिर्विभवतः सर्वानृत्विजश्चापि पूजयेत् । सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत् ॥ ११
सर्वं शय्यादिकं दत्त्वा भुञ्जीतातैलमेव हि । पुराणश्रवणं तद्वत्कारयेद्भोजनार्दनु ॥ १२
इमं हिरण्याश्वविधिं करोति यः पुण्यं समासाद्य दिनं नरेन्द्र ।
विमुक्तपापः स पुरं मुरारेः प्राप्नोति सिद्धैरभिपूजितः सन् ॥ १३
इति पठति य एतद्धेमवाजिप्रदानं सकलकलुषमुक्तः सोऽश्वमेधेन युक्तः ।
कनकमयविमानेनार्कलोकं प्रयाति त्रिदशपतिवधूभिः पूज्यते योऽभिपश्येत् ॥ १४

---

१ ग. घ. स्नानं ततो । २ क. ख. हि भुवि दुः° । ३ क वेदविदो । ४ ग. °य यः कारयेत्कन° । ङ. °य यः श्रद्धया कन° । ५ ग. °न्याशतैः परिवृतं प° । ६ ग. घ. ङ. प्रसादाद्भु° । ७ ग. ङ. च °स्मादुश्रामय° । ८ क. ख. °नादिकम् । इ° ।

यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा हेमाश्वदानमभिनन्दयतीह लोके ।
साऽपि प्रयाति हतकल्मषशुद्धदेहः स्थानं पुरंदरमहेश्वरदेवजुष्टम् ॥ १५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने हिरण्याश्वप्रदानविधिर्नामाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३८४० ॥

अथैकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । पुण्यमश्वरथं नाम महापातकनाशनम् ॥ १
पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । लोकेशावाहनं कुर्यात्तुलापुरुषदानवत् ॥ २
ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् । कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा काञ्चनं स्थापयेद्रथम्
सप्ताश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूबरम् । ऐन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम् ॥ ४
लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितम् । चतुरः पूर्णकलशान्धान्यान्यष्टादशैव तु ॥ ५
कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम् । माल्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम् ॥ ६
यो यद्भक्तः पुमान्कुर्यात्स तन्नाम्नाऽधिवासनम् । छत्रचामरकौशेयवस्त्रोपानहपादुकम् ॥ ७
गोभिर्विभवतः सार्धं दद्याच्च शयनादिकम् । अभावात्रिपलादूर्ध्वं शक्तितः कारयेद्बुधः ॥ ८
अश्वाष्टकेन संयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः । द्वाभ्यामपि युतं दद्याद्धेमसिंहध्वजान्वितम् ॥ ९
चक्ररक्षावुभौ तस्य तुरगस्थावथाश्विनौ । पुण्यकालमथावाप्य पूर्ववत्स्नापितो द्विजैः ॥ १०
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः । शुक्लमाल्याम्बरो दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ११

नमो नमः पापविनाशनाय विश्वात्मने वेदतुरंगमाय ।
धाम्नामधीशाय दिवाकराय पापौघदावानल देहि शान्तिम् ॥ १२
वस्वष्टकादित्यमरुद्गणानां त्वमेव धाता परमं निधानम् ।
यतस्ततो मे हृदयं प्रयातु धर्मैकतानत्वमघौघनाशात् ॥ १३
इति तुरगरथप्रदानमेतद्भवभयसूदनमत्र यः करोति ।
स कलुषपटलैर्विमुक्तदेहः परममुपैति पदं पिनाकपाणेः ॥ १४
देदीप्यमानवपुषा विजितप्रभावमाक्रम्य मण्डलमखण्डितचण्डभानोः ।
सिद्धाङ्गनानयनषट्पदपीयमानवक्त्राम्बुजोऽम्बुजभवेन चिरं सहाऽऽस्ते ॥ १५
इति पठति शृणोति वा य इत्थं कनकतुरगरथप्रदानमस्मिन् ।
न स नरकपुरं व्रजेत्कदाचिन्नरकरिपोर्भवनं प्रयाति भूयः ॥ १६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने हिरण्याश्वरथप्रदानविधिर्नामैकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३८५६ ॥

---

१ घ. च. °नं कारये° । २ क. ख. अष्टाश्वं । ३ ग. घ. ङ. च. °नासनम् । अ° । ४ क. ख. °म् । आभारात्रि° । ५ ग. °मवाजिध्व° । ६ घ. च. भवाभवाय । ७ ग. ङ. °खण्डमच° ।

अथ द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् । यस्य प्रदानाद्भवनं वैष्णवं याति मानवः ॥ १
पुण्यां तिथिमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् । विप्रवाचनकं कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः ॥
ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥ २
अत्राप्युपोषितस्तद्वद्ब्राह्मणैः सह भोजनम् । कुर्यात्पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् ॥३
वलभीभिर्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम् । कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम्॥४
लोकपालाष्टकोपेतं ब्रह्मार्कशिवसंयुतम् । मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम् ॥ ५
तथाऽष्टादश धान्यानि भाजनासनचन्दनैः । दीपिकोपानहच्छत्रदर्पणं पादुकान्वितम् ॥ ६
ध्वजे तु गरुडं कुर्यात्कूबराग्रे विनायकम् । नानाफलसमायुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम् ॥ ७
कौशेयं पञ्चवर्णं तु अम्लानकुसुमान्वितम् । चतुर्भिः कलशैः सार्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ॥८
चतुर्भिर्हेममातङ्गैर्मुक्तादामविभूषितैः । स्वरूपतः करिभ्यां च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ॥ ९
कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमा भारादपि शक्तितः । तथा मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुंगवैः ॥ १०
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥ ११

नमो नमः शंकरपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः ।
त्वं सेव्यसे वेदपुराणयज्ञैस्तेजोमयस्यन्दन पाहि तस्मात् ॥ १२
यत्तत्पदं परमगुह्यतमं मुरारेरानन्दहेतुगुणरूपविमुक्तमत्र ।
योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथाधिरूढ ॥ १३
यस्मात्त्वमेव भवसागरसंप्लुतानामानन्दभाण्डमृतमध्वरपानपात्रम् ।
तस्मादघौघशमनेन कुरु प्रसादं चामीकरेभरथ माधव संप्रदानात् ॥ १४
इत्थं प्रणम्य कनकेभरथप्रदानं यः कारयेत्सकलपापविमुक्तदेहः ।
विद्याधरामरमुनीन्द्रगणाभिजुष्टं प्राप्नोत्यसौ पदमतीन्द्रियमिन्दुमौलेः ॥ १५
कृतदुरितवितानप्रज्वलद्वह्निजालव्यतिकरकृतदाहोद्वेगभाजोऽपि बन्धून् ।
नयति स पितृपुत्रान्बान्धवानप्यशेषान्कृतगजरथदानाच्छाश्वतं सद्म विष्णोः॥१६

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने हेमहस्तिरथप्रदानविधिर्नाम
द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १२८७२ ॥

अथ त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनम् ॥ १

१ ग. प्रसादाद्भ° । २ घ. °नात्सततं वैधरवं या° । ३ घ. शोभनम् । ४ ग. घ. ङ. च. °पितम् । स्व° । ५ घ. °र्ध्वमभावाद° । ६ क. ख. ग. घ. °मन्तः । यो° । ७ क. ख. °भागमृतमध्वगपारपत्र° । ८ ग. घ. °दानम् । इ° । ९ ग. ङ. तानादुल्लाद्ध° । १० क. ख. °तदेहो° । ११ ग. घ. न । १२ घ. °त्रान्गौरवादप्य° । १३ ग. °दानः शाश्व° ।

पुण्यां तिथिमथाऽऽसाद्य युगादिग्रहणादिकाम् । भूमिदानं नरो दद्यात्पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥ २
खर्वटं खेटकं वाऽपि ग्रामं वा सस्यशालिनम् । निवर्तनशतं वाऽपि तदर्धं वाऽपि शक्तितः ॥ ३
सारदारुमयान्कृत्वा हलान्पञ्च विचक्षणः । सर्वोपकरणैर्युक्तानन्यान्पञ्च च काञ्चनान् ॥
कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमासहस्रपलावधि ॥ ४
वृषाल्लँक्षणसंयुक्तान्दश चैव धुरंधरान् । सुवर्णशृङ्गाभरणान्मुक्तालाङ्गूलभूषणान् ॥ ५
रूप्यपादाग्रतिलकान्रक्तकौशेयभूषणान् । स्रग्दामचन्दनयुताञ्शालायामधिवासयेत् ॥ ६
पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्वपेच्चरुम् । एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुस्तेभ्यो निवेदयेत् ॥ ७
पलाशसमिधस्तद्वदाज्यं कृष्णतिलास्तथा । तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः ॥ ८
ततो मङ्गलशब्देन शुक्लमाल्याम्बरो बुधः । आहूय द्विजदांपत्यं हेमसूत्राङ्गुलीयकैः ॥ ९
कौशेयवस्त्रकटकैर्मणिभिश्चाभिपूजयेत् । शय्यां सोपस्करां दद्याद्धेनुमेकां पयस्विनीम् ॥
तथाऽष्टादश धान्यानि समन्तादधिवासयेत् । ततः प्रदक्षिणीकृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्वं निवेदयेत् । यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च ॥ १२
धुरंधराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवेऽस्तु मे । यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १३
दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्म एव दृढा भवेत् । दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डं निवर्तनम् ॥ १४
त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः । मानेनानेन यो दद्यान्निवर्तनशतं बुधः ॥
विधिनाऽनेन तस्याऽऽशु क्षीयते पापसंहतिः ॥ १५
तदर्धमथवा दद्यादपि गोचर्ममात्रकम् । भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ १६

यावन्ति लाङ्गलकमार्गमुखानि भूमेर्मासां पतेर्दुहितुरङ्गजरोमकाणि ।
तावन्ति शंकरपुरे स समा हि तिष्ठेद्भूमिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः ॥ १७
गन्धर्वकिंनरसुरासुरसिद्धसंघैराधूतचामरमुपेत्य महद्विमानम् ।
संपूज्यते पितृपितामहबन्धुयुक्तः शंभोः पदं व्रजति चामरनायकः सन् ॥ १८
इन्द्रत्वमप्यधिगतं क्षयमभ्युपैति गोभूमिलाङ्गलधुरंधरसंप्रदानात् ।
तस्मादघौघपटलक्षयकारि भूमेर्दानं विधेयमिति भूतिभवोद्भवाय ॥ १९

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने पञ्चलाङ्गलप्रदानविधिर्नाम त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३८९१ ॥

अथ चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम् । पापक्षयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम् ॥ १
कारयेत्पृथिवीं हैमीं जम्बूद्वीपानुकारिणीम् । मर्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥ २

---

१ ग. °पहकरसंयुक्ता° । २ क. ख. °त् । धरण्यादि° । ३ ग. घ. ङ. °रुर्यस्मै नि° । ४ ग. घ. ङ. हुण्डा नि° । ५ घ. च. °यनतिभू° । ङ. °यमाभिभूतिभवाभवा° ।

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् । नदीनदसमोपेतां सप्तसागरवेष्टिताम् ॥ ३
महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम् । हेम्नः पलसहस्रेण तदर्धेनाथ शक्तितः ॥ ४
शतत्रयेण वा कुर्याद्विशतेन शतेन वा । कुर्यात्पञ्चपलादूर्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः ॥ ५
तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः । ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥ ६
वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलांनुपरि विन्यसेत् । तथाऽष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणा-
दिकान् ॥ ७
तथाऽष्टौ पूर्णकलशान्समन्तात्परिकल्पयेत् । वितानकं च कौशेयं फलानि विविधानि च ॥
तथांऽशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च । इत्येवं कारयित्वा तामधिवासनपूर्वकम् ॥ ९
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥ १०
पुण्यं कालमथाऽऽसाद्य मन्त्रानेतानुदीरयेत् । नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः ॥ ११
धात्री त्वं सर्वभूतानामतः पाहि वसुंधरे । वसु धारयसे यस्माद्वसु चातीव निर्मलम् ॥ १२
वसुंधरा ततो जाता तस्मात्पाहि भयादलम् । चतुर्मुखोऽपि नो गच्छेद्यस्मादन्तं तवाचले ॥
अनन्तायै नमस्तस्मात्पाहि संसारकर्दमात् । त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति चाऽऽस्थिता
गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा । बुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता
विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वंभरा स्मृता । धृतिः स्थितिः क्षमा क्षोणी पृथ्वी
वसुमती रसा ॥ १६
एताभिर्मूर्तिभिः पाहि देवि संसारसागरात् । एवमुच्चार्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
धरार्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् । शेषं चैवाथ ऋत्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥ १८
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धेमधरां शुभाम् । पुण्यकाले तु संप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् ॥ १९
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना । नारायणपुरं गत्वा कल्पत्रयमथाऽऽवसेत् ॥
पितॄन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥ २०

इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गादपि कलुषवितानैर्मुक्तदेहः समन्तात् ।
दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानो पदममरसहस्रैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥ २१

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने हेमपृथिवीदानमाहात्म्यं नाम चतुरशी-
त्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३९१२ ॥

अथ पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । विश्वचक्रमिति ख्यातं महापातकनाशनम् ॥ १
तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रं तु कारयेत् । श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्धेन तु मध्यमम् ॥ २

---

१ क. ख. °लानामुपरि न्य° । २ ग. भवार्णवात् । च° । ङ. भयाचलात् । च । ३ ङ. °रीं सतीं स्थि° ।
४ ग. घ. पितृपुत्रप्रपौ° । ५ क. ख. विपुलाग्रेषु का° ।

तस्यार्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् । अन्यद्विंशत्पलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥ ३
षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमन्नेम्यष्टकावृतम् । नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥ ४
शङ्खचक्रेऽस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम् । द्वितीयावरणे तद्वत्पूर्वतो जलशायिनम् ॥ ५
अत्रिर्भृगुर्वसिष्ठश्च ब्रह्मा कश्यप एव च । मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ॥ ६
रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्कीति च क्रमात् । तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता ॥ ७
चतुर्थे द्वादशाऽऽदित्या वेदाश्चत्वार एव च । पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु ॥ ८
लोकपालाष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च । सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गलानि च कारयेत् ॥ ९
अन्तरान्तरतो देवान्विन्यसेदष्टमे पुनः । तुलापुरुषवच्छेषं समन्तात्परिकल्पयेत् ॥ १०
ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् । विश्वचक्रं ततः कुर्यात्कृष्णाजिनतिलोपरि ११
तथाऽष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् । पूर्णकुम्भाष्टकं चैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
माल्येक्षुफलरत्नानि वितानं चापि कारयेत् । ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो गृही
होमाधिवासनान्ते वै गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥ १३
इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् । नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ॥ १४
परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्दमात् । तेजोमयमिदं यस्मात्सदा पश्यन्ति योगिनः ॥ १५
हृदि तत्त्वं गुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् । वासुदेवे स्थितं चक्रं चक्रमध्ये तु माधवः ॥ १६
अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह । विश्वचक्रमिदं यस्मात्सर्वपापहरं परम् ॥ १७
आयुधं चापि वासश्च भवादुद्धर मामतः । इत्यामन्त्र्य च यो दद्याद्विश्वचक्रं विमत्सरः ॥ १८
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते । वैकुण्ठलोकमासाद्य चतुर्बाहुः सनातनः ॥ १९
सेव्यतेऽप्सरसां संघैस्तिष्ठेत्कल्पशतत्रयम् । प्रणमेद्वाऽथ यः कृत्वा विश्वचक्रं दिने दिने ॥
तस्याऽऽयुर्वर्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत् ॥ २०

इति सकलजगत्सुराधिवासं वितरति यस्तपनीयषोडशारम् ।
हरिभवनमुपागतः स सिद्धैश्चिरमभिगम्य[2] नमस्यते शिरोभिः[3] ॥ २१
असुदर्शनतां प्रयाति शत्रोर्मदनसुदर्शनतां च कामिनीभ्यः ।
स सुदर्शनकेशवानुरूपः कनकसुदर्शनदानदग्धपापः ॥ २२
कृतगुरुदुरितानि षोडशारप्रवितरणे प्रवराकृतिर्मुरारेः ।
अभिभवति भवोद्भवानि[4] भित्त्वा भवमभितो[1] भवने भयानि भूयः ॥ २३

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने विश्वचक्रप्रदानविधिर्नाम पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३९३५ ॥

अथ षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । महाकल्पलतानाम महापातकनाशनम् ॥ १

---

१ ग. माभितः । २ ग. द्धैरमरवरैश्च न° । ३ क. ख. °भिः । शुभद° । ४ क. ख. °द्भवन्ति भीत्या भवमभितो भुव° ।

पुण्यां तिथिमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । ऋत्विग्ब्रह्माण्डपसंभारभूषणाच्छादनादि-
कम् ॥ २
तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः । चामीकरमयीः कुर्याद्दश कल्पलताः समाः ॥ ३
नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः । विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः ॥ ४
पुष्पाण्यादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विहंगमैः । लोकपालानुकारिण्यः कर्तव्यास्तासु
देवताः ॥ ५
ब्राह्मीमनन्तशक्तिं च लवणस्योपरि न्यसेत् । अधस्तात्तयोर्मध्ये पद्मशङ्खकरे शुभे ॥ ६
इभासनस्था तु गुडे पूर्वतः कुलिशायुधा । रजन्यजस्थिताऽग्नायी स्रुवपाणिरथानले ॥ ७
याम्ये च महिषारूढा गदिनी तण्डुलोपरि । घृते तु नैर्ऋती स्थाप्या सखड्गा दक्षिणापरे ॥८
वारुणे वारुणी क्षीरे झषस्था नागपाशिनी । *पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि ॥९
सौम्या तिलेषु संस्थाप्या शङ्खिनी निधिसंस्थिता । माहेश्वरी वृषारूढा नवनीते त्रिशूलिनी
मौलिन्यो वरदास्तद्वत्कर्तव्या बालकान्विताः । शक्त्या पञ्चपलादूर्ध्वमा सहस्रात्प्रकल्पयेत् ॥
सर्वासामुपरि स्थाप्यं पञ्चवर्णं वितानकम् । धेनवो दश कुम्भाश्च वस्त्रयुग्माणि चैव हि ॥ १२
मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च । ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः ॥
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥ १३

नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्यः ।
आशंसिताधिक्यफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः ॥ १४
इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं भवभयसूदनकारि यः करोति ।
अभिमतफलदे स नागलोके वसति पितामहवत्सराणि त्रिंशत् ॥ १५
पितृशतमथ तारयेद्भवाब्धेर्भवदुरितौघविघातशुद्धदेहः ।
सुरपतिवनितासहस्रसंख्यैः परिवृतमम्बुजसंसदाऽभिवन्द्यः ॥ १६
इति विधानमिदं दिगङ्गनानां कनककल्पलताविनिवेदकम् ।
पठति यः स्मरतीह तथेक्षते स पदमेति पुरंदरसेवितम् ॥ १७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने कनककल्पलताप्रदानविधिर्नाम
षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३९५२ ॥

अथ सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—
अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । सप्तसागरकं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो घ. पुस्तके—पिनाकिनी च वायव्ये मृगसंसक्ततत्परा ।

---

१ घ. ङ. च नानाशु° । २ ग. घ. ङ. °नुसारेण्यः । ३ ङ. च. °ताः । ब्रह्माणं च ततः शक्तिं ल° । ४ क. °जनीसंस्थि° । ५ घ. बालिका° । ६ ङ. ब्रह्मन्द्र्जा° ।

पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः ॥ २
ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् । कारयेत्सप्त कुण्डानि काञ्चनानि विचक्षणः ३
प्रादेशमात्राणि तथाऽरत्निमात्राणि वै पुनः । कुर्यात्सप्तपलादूर्ध्वमा सहस्राच्च शक्तितः ॥ ४
संस्थाप्यानि च सर्वाणि कृष्णाजिनतिलोपरि । प्रथमं पूरयेत्कुण्डं लवणेन विचक्षणः । ५
द्वितीयं पयसा तद्वत्तृतीयं सर्पिषा पुनः । चतुर्थं तु गुडेनैव दध्ना पञ्चममेव च ॥ ६
षष्ठं शर्करया तद्वत्सप्तमं तीर्थवारिणा । स्थापयेल्लवणस्थं तु ब्रह्माणं काञ्चनं शुभम् ॥ ७
केशवं क्षीरमध्ये तु घृतमध्ये महेश्वरम् । भास्करं गुडमध्ये तु दधिमध्ये निशाधिपम् ॥ ८
शर्करायां न्यसेल्लक्ष्मीं जलमध्ये तु पार्वतीम् । सर्वेषु सर्वरत्नानि धान्यानि च समन्ततः ॥ ९
तुलापुरुषवच्छेषमत्रापि परिकल्पयेत् । ततो वारुणहोमान्ते स्नापितो वेदपुंगवैः । १०
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदीरयेत् । नमो वः सर्वसिंधूनामाधारेभ्यः सनातनाः ॥
जन्तूनां प्राणदेभ्यश्च समुद्रेभ्यो नमो नमः ॥ ११

क्षीरोदकाज्यदधिमाधुरलावणेक्षुसारामृतेन भुवनत्रयजीवसंघान् ।
आनन्दयन्ति वसुभिश्च यतो भवन्तस्तस्मान्ममाप्यघविघातमलं दिशन्तु ॥ १२
यस्मात्समस्तभुवनेषु भवन्त एव तीर्थामरासुरसुवन्द्यमणिप्रदानम् ।
पापक्षयामृतविलेपनभूषणाय लोकस्य बिभ्रति तदस्तु ममापि लक्ष्मीः ॥ १३

इति ददाति रसामृतसंयुताञ्छुचिरविस्मयवानिह सागरान् ।
अमलकाञ्चनवर्णमयानसौ पदमुपैति हरेरमरार्चितः ॥ १४
सकलपापविधौतविराजितः पितृपितामहपुत्रकलत्रकम् ।
नरकलोकसमाकुलमप्ययं झटिति सोऽपि नयेच्छिवमन्दिरम् ॥ १५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने सप्तसागरप्रदानविधिर्नाम सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३९६७ ॥

अथाष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । रत्नधेन्विति विख्यातं गोलोकफलदं नृणाम् ॥ १
पुण्यं दिनमथाऽऽसाद्य तुलापुरुषदानवत् । लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥ २
भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् । धेनुं रत्नमयीं कुर्यात्संकल्प्य विधिपूर्वकम् ॥ ३
स्थापयेत्पद्मरागाणामेकाशीतिं मुखे बुधः । पुष्परागशतं तद्वद्घोणायां परिकल्पयेत् ॥ ४
ललाटे हेमतिलकं मुक्ताफलशतं दृशोः । भ्रूयुगे विद्रुमशतं शुक्ती कर्णद्वये स्मृते ॥ ५
काञ्चनानि च शृङ्गाणि शिरो वज्रशतात्मकम् । ग्रीवायां नेत्रपटलं गोमेदकशतान्वितम् ॥ ६

---

१ घ. °ध्येऽमरावि° । २ ग. सुराधिपम् । ३ ग. आजीवयन्ति । ४ ङ. °स्तभवनेषु भवन्त एव । ५ ग. °रत्निब° । घ. °रत्निरुद्र गणित्रनावान् । पा° । ६ ङ. प्रतानम् । पा° । ७ ग. ङ रातृनः । ८ ङ. च. वज्रशतत्रयम् । न°

स्फाटिकैरुदरं तद्वत्सौगन्धिकशतैः कटिम् ॥ ७
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वके । सूर्यकान्तेन्दुकान्तौ च घ्राणे कर्पूरचन्दने ॥ ८
खुरा हेममयाः कार्याः पुच्छं मुक्तावलीमयम् । गारुत्मतशतं तद्वद्पाने परिकल्पयेत् ॥ ९
कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्यनाभिं च कारयेत् । कुर्याच्छर्करया जिह्वां गोमयं च गुडात्मकम् ॥
तथाऽन्यानि च रत्नानि स्थापयेत्सर्वसंधिषु । पुच्छाग्रे चामरं दद्यात्समीपे ताम्रदोहनम् ॥ ११
गोमूत्रमाज्येन तथा दधिदुग्धं स्वरूपतः । कारयेदेवमेवं तु चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥ १२
कुण्डलानि च हैमानि भूषणानि च शक्तितः । नानाफलानि सर्वाणि पञ्चवर्णं वितानकम्
तथा धान्यानि सर्वाणि पादाश्चेक्षुमयाः स्मृताः । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्याद्धेनुमामन्त्रयेत्ततः ॥
एवं विरचनं कृत्वा तद्वद्धोमाधिवासनम् । १४
गुडधेनुवदावाह्य इदं चोदाहरेत्ततः ॥

त्वां सर्वदेवगणधाम यतः पठन्ति रुद्रेन्द्रसूर्यकमलासनवासुदेवाः ।
तस्मात्समस्तभुवनत्रयदेहयुक्ता मां पाहि देवि भवसागरपीड्यमानम् ॥ १५
आमन्त्र्य नेत्थमभितः परिवृत्य भक्त्या दद्याद्द्विजाय गुरवे जलपूर्विकां ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः पापैर्विमुक्ततनुरेति पदं मुरारेः ॥ १६
इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानं वितरति स विमानं प्राप्य देदीप्यमानम् ।
सकलकलुषमुक्तो बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः स हि मदनसरूपः स्थानमभ्येति शंभोः ॥ १७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तने रत्नधेनुप्रदानविधिर्नामाष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १३९८४ ॥

अथैकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मत्स्य उवाच—
अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । महाभूतघटं नाम महापातकनाशनम् ॥ १
पुण्यां तिथिं मथाऽऽसाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥ २
तुलापुरुषवत्कुर्याल्लोकेशावाहनादिकम् । कारयेत्काञ्चनं कुम्भं महारत्नाचितं बुधः ॥ ३
प्रादेशादङ्गुलशतं यावत्कुर्यात्प्रमाणतः । क्षीराज्यपूरितं तद्वत्कल्पवृक्षसमन्वितम् ॥ ४
पद्मासनगतांस्तत्र ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । लोकपालान्महेन्द्रांश्च स्वस्ववाहनमास्थितान् ॥ ५
वराहेणोद्धृतां तद्वत्कुर्यात्पृथ्वीं सपङ्कजाम् ॥ ६
वरुणं चाऽऽसनगतं काञ्चनं मकरोपरि । हुताशनं मेषगतं वायुं कृष्णमृगासनम् ॥
तथा कोशाधिपं कुर्यान्मूषकस्थं विनायकम् । विन्यस्य घटमध्ये तान्वेदपञ्चकसंयुतान् ॥ ७
ऋग्वेदस्याक्षसूत्रं स्याद्यजुर्वेदस्य पङ्कजम् । सामवेदस्य वीणा स्याद्वेणुं दक्षिणतो न्यसेत् ॥ ८
अथर्ववेदस्य पुनः स्रुक्स्रुवौ कमलं करे । पुराणवेदो वरदः साक्षसूत्रकमण्डलुः ॥ ९

१ च. °र्श्वयोः । स्फा° । २ घ. °शतात्कटि° । ३ ग. घ. °पूर्वकर्ता । यः । ४ घ. °मर्कस्य याति इ । ५ च विष्णोः । ६ ग. घ. °स्याद्धेनुं द° ।

परितः सर्वधान्यानि चामरासनदर्पणम् । पादुकोपानहच्छत्रं दीपिकाभूषणानि च ॥ १०
शय्यां च जलकुम्भांश्च पञ्चवर्णं वितानकम् । स्नात्वाऽधिवासनान्ते तु मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
नमो वः सर्वदेवानामाधारेभ्यश्चराचरे । महाभूताधिदेवेभ्यः शान्तिरस्तु शिवं मम ॥ १२
यस्मान्न किंचिदप्यस्ति महाभूतैर्विना कृतम् । ब्रह्माण्डे सर्वभूतेषु तस्माच्छ्रीरक्षयाऽस्तु मे ॥
इत्युच्चार्य महाभूतघटं यो विनिवेदयेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ १४
विमानेनार्कवर्णेन पितृबन्धुसमन्वितः । स्तूयमानो वरस्त्रीभिः पदमभ्येति वैष्णवम् ॥ १५
षोडशैतानि यः कुर्यान्महादानानि मानवः । न तस्य पुनरावृत्तिरिह लोकेऽभिजायते ॥ १६

इह पठति य इत्थं वासुदेवस्य पार्श्वे ससुतपितृकलत्रः संशृणोतीह सम्यक् ।
मुररिपुभवने वै मन्दिरे वाऽर्कलक्ष्म्या त्वमरपुरवधूभिर्मोदते सोऽपि कल्पम् ॥ १७

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे महादानानुकीर्तनं नामैकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १४००१ ॥

अथ नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मनुरुवाच—

कल्पमानं त्वया प्रोक्तं मन्वन्तरयुगेषु च । इदानीं कल्पनामानि समासात्कथयाच्युत ॥ १

मत्स्य उवाच—

कल्पानां कीर्तनं वक्ष्ये महापातकनाशनम् । यस्यानुकीर्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते ॥ २
प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः । वामदेवस्तृतीयस्तु ततो राथंतरोऽपरः ॥ ३
रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठो देव इति स्मृतः । सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥ ४
सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः । तम एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतः परः ॥ ५
त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः । कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमास्यामजायत ॥ ६
षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततोऽपरः । आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथा परः ॥ ७
मानवो विंशतिः प्रोक्तस्तत्पुमानिति चापरः । वैकुण्ठश्चापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथापरः ॥ ८
चतुर्विंशतिमः प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः । पञ्चविंशस्ततो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः ॥ ९
सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथा परः । माहेश्वरस्तु स प्रोक्तस्त्रिपुरं यत्र घातितम् ॥ १०
पितृकल्पस्तथाऽन्ते तु या कुहूर्ब्रह्मणः पुरा । इत्येवं ब्रह्मणो मासः सर्वपातकनाशनः ॥ ११
आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन्यस्य विधीयते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥
संकीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकास्तथा । रजस्तमोमयास्तद्वद्देते त्रिंशदुदाहृताः* ॥
संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां व्युष्टिरुच्यते । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु दिवाकरे ॥
राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ १४

---

* एतदर्धस्थानेऽयं पाठो ग. घ. पुस्तकयोः—राजसास्तामसास्तद्वत्त्रयास्त्रिंशदुदाहृता इति ।

---

१ ङ. 'नि(?)रैश्चा(?)रुलक्ष्म्या चिरममरव'। २ ग. घ. ङ. षष्ठः प्राण इ'। ३ ग. घ. ङ. उग्रान । ४ घ. ङ. मासी नजायते । षो'।

यस्मिन्कल्पे तु यत्प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा। तस्य तस्य तु माहात्म्य तत्स्वरूपेण वर्ण्यते ॥ १५
सात्त्विकेष्वधिक तद्वद्विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम्। तथैव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥
ब्राह्मं पाद्ममिमं यस्तु पठेत्पर्वणि पर्वणि। तस्य धर्मे मतिर्ब्रह्मा करोति विपुलां श्रियम् ॥ १७
यस्तु दद्यादिमान्कृत्वा हैमान्पर्वणि पर्वणि। ब्रह्मविष्णुपुरे वासं मुनिभिः पूज्यते दिवि ॥ १८
सर्वपापक्षयकरं कल्पदानं यतो भवेत्। मुनिरूपांस्ततः कृत्वा दद्यात्कल्पान्विचक्षणः ॥ १९
पुराणसंहिता चेयं तव भूप मयोदिता। सर्वपापहरा नित्यमारोग्यश्रीफलप्रदा ॥ २०
ब्रह्मसंवत्सरशतादेकाह शैवमुच्यते। शिववर्षशतादेकं निमेषं वैष्णवं विदुः ॥ २१
यदा स विष्णुर्जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा देवदेवेशो मत्स्यरूपी जनार्दनः। पश्यतां सर्वभूतानां तत्रैवान्तरधीयत ॥ २३
वैवस्वतो हि भगवान्विसृज्य विविधाः प्रजाः। स्वान्तरं पालयामास मार्तण्डकुलवर्धनः ॥
यस्य मन्वन्तरं चैतदधुना चानुवर्तते। पुण्यं पवित्रमेतद्वः कथितं मत्स्यभाषितम् ॥
पुराणं सर्वशास्त्राणां यदेतन्मूर्ध्नि संस्थितम् ॥ २५

इति श्रीमात्स्ये महापुराणे कल्पानुकीर्तनं नाम नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १४०२६ ॥

अथैकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः।

सूत उवाच—

एतद्वः कथितं सर्वं यदुक्तं विश्वरूपिणा। मात्स्यं पुराणमखिलं धर्मकामार्थसाधनम् ॥ १
यत्राऽऽदौ मनुसंवादो ब्रह्माण्डकथनं तथा। सांख्यं शारीरकं प्रोक्तं चतुर्मुखमुखोद्भवम् ॥
देवासुराणामुत्पत्तिर्मारुतोत्पत्तिरेव च। मदनद्वादशी तद्वल्लोकपालाभिपूजनम् ॥ ३
मन्वन्तराणामुद्देशो वैन्यराजाभिवर्णनम्। सूर्यवैवस्वतोत्पत्तिर्बुधसंगमनं तथा* ॥ ४
पितृवंशानुकथनं श्राद्धकालस्तथैव च। पितृतीर्थप्रवासश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च ॥ ५
कीर्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा। कार्तवीर्यस्य माहात्म्यं वृष्णिवंशानुकीर्तनम् ॥ ६
भृगुशापस्तथा विष्णोर्दैत्यशापस्तथैव च। कीर्तनं पुरुवंशस्य वंशो हौताशनस्तथा ॥ ७
पुराणकीर्तनं तद्वत्क्रियायोगस्तथैव च। व्रतं नक्षत्रसंख्याकं मार्तण्डशयनं तथा ॥ ८
कृष्णाष्टमीव्रतं तद्वद्रोहिणीचन्द्रसंज्ञितम्। तडागविधिमाहात्म्यं पादपोत्सर्ग एव च ॥ ९
सौभाग्यशयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव च। तथाऽनन्ततृतीया तु रसकल्याणिनी तथा ॥ १०
आर्द्रानन्दकरी तद्वद्व्रतं सारस्वतं पुनः। उपरागाभिषेकश्च सप्तमीस्नपनं पुनः ॥ ११
भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा। अशून्यशयनं तद्वत्तथैवाङ्गारकव्रतम् ॥ १२
सप्तमीसप्तकं तद्वद्विशोकद्वादशी तथा। मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च ॥ १३

---

* इतः परमेतदर्धं ग. पुस्तके—गौर्या नामाष्टशतकं पितृवंशानुकीर्तनम्। इति।

---

१ ङ. प्रलीयते। २ ग. विश्वयोनिना। घ. विष्णुरू°। ३ ग. घ. व्रतनक्षत्रपुरुषं मा°।

ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी । तथा सर्वफलत्यागः सूर्यवारव्रतं तथा ॥ १४
संक्रान्तिस्नपनं तद्वद्विभूतिद्वादशीव्रतम् । षष्टिव्रतानां माहात्म्यं तथा स्नानविधिक्रमः ॥ १५
प्रयागस्य तु माहात्म्यं[1] भुवनस्यानुकीर्तनम् । ऐलोश्रमव्रतं[2] तद्वद्द्वीपलोकानुकीर्तनम् ॥ १६
सूर्यचन्द्रगतिस्तद्वदादित्यरथवर्णनम् । तथाऽन्तरिक्षचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च ॥ १७
भुवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुराघोषणं तथा । पितॄंप्रचारमाहात्म्यं[3] मन्वन्तरविनिर्णयः ॥ १८
वज्राङ्गस्य तु संभूतिस्तारकोत्पत्तिरेव च । तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवानुमन्त्रणम् ॥ १९
पार्वतीसंभवस्तद्वत्तथा शिवतपोवनम् । अनङ्गदेहदाहस्तु रतिशोकस्तथैव च ॥ २०
गौरीतपोवनं तद्वद्विश्वनाथप्रसादनम् । पार्वतीऋषिसंवादस्तथैवोद्वाहमङ्गलम् ॥ २१
कुमारसंभवस्तद्वत्कुमारविजयस्तथा । तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम् ॥ २२
पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवान्धकघातनम् । वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नर्मदायास्तथैव च ॥ २३
प्रवरानुक्रमस्तद्वत्पितृगाथानुकीर्तनम् । तथोभयमुखीदानं दानं कृष्णाजिनस्य च ॥ २४
तथा सावित्र्युपाख्यानं राजधर्मास्तथैव च । यात्रानिमित्तकथनं स्वप्नमाङ्गल्यकीर्तनम् ॥ २५
वामनस्य तु माहात्म्यं तथैवाथ वराहजम् । क्षीरोदमथनं तद्वत्कालकूटाभिशासनम् ॥ २६
देवासुरविमर्दश्च वास्तुविद्यास्तथैव च । प्रतिमालक्षणं तद्वद्देवताराधनं ततः ॥ २७
प्रासादलक्षणं तद्वन्मण्डपानां तु लक्षणम्[4] । भविष्यद्राजनिर्देशो[5] महादानानुकीर्तनम् ॥
कल्पानुकीर्तनं तद्वद्ग्रन्थानुक्रमणी तथा ॥ २८
*एतत्पवित्रमायुष्यमेतत्कीर्तिविवर्धनम् । एतत्पवित्रं कल्याणं महापापहरं शुभम् ॥ २९

+अस्मात्पुराणात्सुकृतं नराणां तीर्थावलीनामवगाहनानाम् ।
समस्तधर्माचरणोद्भवानां सदैव लाभश्च महाफलानाम् ॥ ३०

एतत्पुराणं परमं सर्वदोषविघातकम् । मत्स्यरूपेण हरिणा कथितं मनवेऽर्णवे ॥ ३१

अस्मात्पुराणादपि पादमेकं पठेत्तु यः सोऽपि विमुक्तपापः ।
नारायणस्याऽऽस्पदमेति नूनमनङ्गवद्दिव्यवपुः सुखी स्यात् ॥ ३२
× पुराणमेतत्सकलं रहस्यं श्रद्धान्वितः पुण्यमिदं शृणोति ।
स चाश्वमेधावभृथप्रभावं फलं समाप्नोति हरप्रसादात् ॥ ३३

शिवं विष्णुं समभ्यर्च्य ब्रह्माणं सदिवाकरम् । श्लोकं श्लोकार्धपादं वा श्रद्धया यः शृणोति वा ॥
श्रावयेद्वाऽपि धर्मज्ञस्तत्फलं शृणुत द्विजाः ॥ ३४

---

* एतच्छ्लोकस्थानेऽयं पाठो घ. पुस्तके—प्रोक्तं पुराणं मत्स्योक्तं सर्वधर्मसमन्वितम् । तत्सर्वं तव कल्याणमेतत्पापहरं शुभम् । इति । + एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थो घ. पुस्तक एव वर्तते । × इत आरभ्य अपराजित इत्यन्तग्रन्थश्च पुस्तके वर्तते ।

---

१ क ख. °त्म्यं सर्वतीर्थानु° । २ क ख. पैलश्रमफलं । ३ क. ख. °तृपिण्डदमा° । ४ क. ख. °म् । पुरांशे तु संप्रोक्तं भविष्यद्राजवर्णनम् । तुलादानादिबहुशो । ५ घ. °ष्यराज्ञामुद्देशो ।

ब्राह्मणो लभते विद्यां क्षत्रियो लभते महीम्। वैश्यो धनमवाप्नोति सुखं शूद्रस्तु विन्दति
आयुष्मान्पुत्रवांश्चैव लक्ष्मीवान्पापवर्जितः। श्रुत्वा पुराणमखिलं शत्रुभिश्चापराजितः॥

इति श्रीमात्स्ये महापुराणेऽनुक्रमणिका नामैकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १४०६२ ॥

अथ पुराणश्रवणकालीनधर्माः ।

---

*श्रद्धाभक्तिसमायुक्ता नान्यकार्येषु लालसाः। वाग्यताः शुचयोऽव्यग्राः श्रोतारः पुण्यभागिनः॥ १
अभक्त्या ये कथां पुण्यां शृण्वन्ति मनुजाधमाः। तेषां पुण्यफलं नास्ति दुःखं स्याज्जन्मजन्मनि॥ २
पुराणं ये च संपूज्य ताम्बूलाद्यैरुपायनैः। शृण्वन्ति च कथां भक्त्याऽदरिद्राः स्युर्न संशयः॥३
कथायां कीर्त्यमानायां ये गच्छन्त्यन्यतो नराः। भोगान्तरे प्रणश्यन्ति तेषां दाराश्च संपदः॥
सोष्णीषमस्तका ये च कथां शृण्वन्ति पावनीम्। ते बलाकाः प्रजायन्ते पापिनो मनुजाधमाः
ताम्बूलं भक्षयन्तो ये कथां शृण्वन्ति पावनीम्। श्वविष्ठां खादयन्त्येतान्नयन्ति यमकिंकराः॥
ये च तुङ्गासनारूढाः कथां शृण्वन्ति दाम्भिकाः।अक्षय्यनरकान्भुक्त्वा ते भवन्त्येव वायसाः
ये वै वरासनारूढा ये च मध्यासनस्थिताः। शृण्वन्ति सत्कथां ते वै भवन्त्यर्जुनपादपाः॥ ८
असंप्रणम्य शृण्वन्ति विषभक्षा भवन्ति ते। तथा शयानाः शृण्वन्ति भवन्त्यजगरा नराः॥९
यः शृणोति कथां वक्तुः समानासनसंस्थितः। गुरुतल्पसमं पापं संप्राप्य नरकं व्रजेत्॥ १०
ये निन्दन्ति पुराणज्ञान्कथां वै पापहारिणीम्। ते वै जन्मशतं मर्त्याः सूकराः संभवन्ति हि॥
कथायां कीर्त्यमानायां ये वदन्ति दुरुत्तरम्। ते गर्दभाः प्रजायन्ते कृकलासास्तथैव च॥ १२
कदाचिदपि ये पुण्यां न शृण्वन्ति कथां नराः। ते भुक्त्वा नरकान्घोरान्भवन्ति वनसूकराः॥
ये कथामनुमोदन्ते कीर्त्यमानां नरोत्तमाः। अशृण्वन्तोऽपि ते यान्ति शाश्वतं परमं पदम्॥१४
कथायां कीर्त्यमानायां विघ्नं कुर्वन्ति ये शठाः। कोट्यब्दं नरकान्भुक्त्वा भवन्ति ग्रामसूकराः
ये श्रावयन्ति मनुजान्पुण्यां पौराणिकीं कथाम्। कल्पकोटिशतं साग्रं तिष्ठन्ति ब्रह्मणः पदे॥
आसनार्थं प्रयच्छन्ति पुराणज्ञस्य ये नराः। कम्बलाजिनवासांसि मञ्चं फलकमेव च॥ १७
स्वर्गलोकं समासाद्य भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान्। स्थित्वा ब्रह्मादिलोकेषु पदं यान्ति निरामयम् १८
पुराणस्य प्रयच्छन्ति ये वरासनमुत्तमम्। भोगिनो ज्ञानसंपन्ना भवन्ति च भवे भवे॥ १९
ये महापातकैर्युक्ता उपपातकिनश्च ये। पुराणश्रवणादेव ते प्रयान्ति परं पदम्॥ २०
एवंविधविधानेन पुराणं शृणुयान्नरः। भुक्त्वा भोगान्यथाकामं विष्णुलोकं प्रयाति सः॥
पुस्तकं पूजयेत्पश्चाद्वस्त्रालंकरणादिभिः। वाचकं विप्रसंयुक्तं पूजयीत प्रयत्नवान्॥ २२
गोभूमिहेमवस्त्राणि वाचकाय निवेदयेत्। ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चान्मण्डलड्डुकपायसैः॥२३

---

* अयं ग्रन्थो घ. पुस्तकेऽधिकं उपलब्धः।

त्वं व्यासरूपी भगवान्बुद्ध्या चाऽऽङ्गिरसोपमः । पुण्यवाञ्शीलसंपन्नः सत्यवादी जिते-
न्द्रियः ॥ २४
प्रसन्नमानसं कुर्याद्दानमानोपचारतः । त्वत्प्रसादादिमान्धर्मान्संपूर्णाञ्श्रुतवानहम् ॥ २५
एवं प्रार्थनकं कृत्वा व्यासस्य परमात्मनः । यशस्वी च भवेन्नित्यं यः कुर्यादेवमादरात् ॥ २६
नारदोक्तानिमान्धर्मान्यः कुर्यान्नियतेन्द्रियः । कृत्स्नं फलमवाप्नोति पुराणश्रवणस्य वै ॥ २७

सूत उवाच—

मत्स्यरूपी स भगवान्मनवे बुद्धिशालिने । अवापोद्घातसहितमुक्त्वा ह्यन्तर्दधौ तदा ॥ २८

इति पुराणश्रवणकालीनधर्माः ।

इति श्रीमद्द्वैपायनमुनिप्रणीतं मत्स्यपुराणं
समाप्तम् ।

आनन्दाश्रमः संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५४

श्रीमद्द्वैपायनमुनिप्रणीतं मत्स्यपुराणम् ।

एतत्पुस्तकम्

आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

आनन्दाश्रमविश्वस्तैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १९०३

खिस्ताब्दाः १९८१

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः ।)

मूल्यम्—चत्वारिंशद्रूपकाः [४० रु.]